

SK 25266
2

Handwritten text on a yellow label, partially obscured and illegible.

899.962.1 (092 ხელთაველი)

106

№ 30 სეცხიურათ მეორე კლასიკისკ

ისტორია

ხურსიძის (ისარლოვი) გვარისა

რე

შოთა (შიო) რუსთაველი

ფ. ჭიჭინაძისა

თბილისი

მსწრაფლ-მბეჭდავი არ. ქუთათბლოძისა, ნიკ. ქ., № 21.

1904

ს. ი. შ. მ. ბ. ვ. ი.

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 18-го декабря 1903 г.

ისტორია

სურსიმის (ისარლოვი) გვარისა

და

შოთა (შიო) რუსთაველი

ქართულს ძველს ისტორიულს წიგნებში, სიგელ-გუჯრებში, სამეფო დავთრებში და თვით ქართველთ მამათ-ცხოვრებაშია ც-კი უძველესის ქართველთ გვარები და სახელები ძრიელ მცირედ მოიპოვება. მაგალითებრ: ქრისტეს სჯულის წინა დროის ქართველთ გვართა და სახელების ცნობები ჩვენ ერთობ ცოტა გვაქვს, სულ მცირე. თითო ოროლა სახელები ვიცით და ისიც საქართველოს მამასახლისების, ერისთავთ-ერისთავების, მეფეების და თავად-აზნაურების. ყოველივე განძი ჩვენის ძველის დროის ქართველთ სახელ-გვარების ამით თავდება. მცირე მასალებია დაშთენილი, ამის შესამცირებელ მიზეზებათ ჩვენა ვსთვლით ქრისტიანობის შედეგს.

ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგიდამ ქართველთ შორის მოიხპო ძველი სახელები ქართველთ კაცთა და დედა-კაცთა, მასთანვე გაუქმებულ იქმნა ყველა ის ქართული წიგნებიც რაც-კი ქრისტიანობამდის იწერებოდა ქართველთ შორის. ქრისტიანობა და მისს წარმომადგენნი სასტიკად მუსრავდენ ქართველთ ისეთ წიგნებს, რომელნიც ქრისტიანობამდე იყვნენ დაწერილნი; ქრისტიანობის წარმომადგენ მამებს დიდი მორიდება და შიში ჰქონდათ ასეთის წიგნების, იგინი ფიქრობდნენ, რომ ამ წიგნების შენახვა ჩვენგან შეუძლებელიაო, რადგანც მათში კერპების დროის ბევრი-რამ ამბები სწერიაო.

ამიტომ მათ უადვილესად გააქრეს ჩვენი ძველის მამა-პაპათ საუნჯე, მათი ნატამალი და მით მოისპო ბევრი-რამ ცნობე-ბი ჩვენის ძველის დროის სახელების და გვარებისა.

ასე, რომ ქართველთა ძველის დროის გვარების და სა-ხელების ცნობები მხოლოდ ქრისტიანობის შემდეგ დროის საუკუნოებიდამ იწყება, მხოლოდ ესეც ძრიელ მცირედ. აქა-იქ კანტი-კუნტად, ძრიელ მოკლედ. ამ ნაკლს დიდი ყურადღე-ბა მიექცა ამ ბოლოს დროს. მარტოდ ე. თაყაიშვილმა რა-მდენიმე „ქართველთ-სიძველენი“ დაბეჭდა, სადაც ქართველთ-ძველი სახელი და გვარები არიან მოხსენებულინი*)

აი, ერთს ასეთს უძველესს გვარს ეკუთვნის ხუკსიძე, რომელ გვარიც საქართველოში არსებობს უხსოვარის დრო-დამ. თვით სახელი ხუკსიძე ანუ ხუკსი უნდა იყოს წარმართ-ობის დროს შენათხზი და დარქმეული იმ პირზედ, ვისაც ეს მიესახელწოდებოდა, მაშინ ასე იცოდნენ და ქართველთ შორის სადაც ასეთ გვარებს ნახავთ იგინი სულ უძველეს დროის ხანას უნდა ეკუთვნოდნენ. ასეთია ხურსიდის გვარის ისტორია. ხურსიძე მოიხსენება IX საუკუნიდამ, ხოლო X საუკ. სჩანს ვინმე ხუკსი-ხუკსიძე, გიორგი პირველის მეფის ისტორიაში**), ეს მოხსენებულია „ქართლის ცხოვრებაში“. ამ ხურს-ხურსიძეს დ. ბაქრაძე ხურსიძეთ სთვლის და ეს რასა-კვირველია ასეც უნდა იყოს, რადგანც ძველად ქართველთ შორის, გვარები სულ ამ სახით მოიხსენებოდნენ. ასე და ამ გვარად ჩვენ ვიცით, რომ ხურსი (960—1027) არის ძველი გვარი ქართველთა, ისეთივე ძველი, როგორც ჯაყელი, ხოსროვი, ორბელი, ერისთავი, ამანელი, ბაღური, აბესალო-მიძე და მრავალიც სხვა ამგვარნი. რომ ვიცოდეთ მნიშვნე-ლობა და ადგილი ამ გვარისა, ამიტომ საჭიროდ ვსთვლით მოვიყვანოთ „ქართლის ცხოვრებიდან“ თვით ის ადგილიც, სა-დაც პირველად მოიხსენება ეს გვარი, აქედან კარგად გამო-

*) საქართველოს სიძველენი. ე. თაყაიშვილისა.

**) ქართლის ცხოვრება, I ტომი.

სწინდება ის გარემოება და მნიშვნელობა ამგვარის და ისიც თუ ამ გვარის წევრთ რა გვარი მნიშვნელობა ჰქონიათ იმდროს, ან იგინი სად, ან ვისს გვერდით და რა თანამდებობით მოიხსენებოდა. აი ცნობა:

„ხალა დაჯდა-რა ესე გიორგი მეფედ ყოველსა სამეფოსა და მამულისა თვისსა, ჟამსა ოდენ სიურმისა და სიჭაბუკისა მისა, რამეთუ იყო, რა ჟამს მეფე იქმნა, წლისა იმ, მას ჟამს ამა ქვეყანასა ჰქრეთ-კახეთისა, და ღაღრბითა აზნაურთათა შეზურბილ იქმნენ ერისთავნი მათ ქვეყნად, კვალადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი, პირველ დაქვდა იგი. ხალა მეშვიდესა წელსა მეფობისა მისისა, გამოვიდა ვასილი, მეფე ბერძენთა, ამ გიორგი მეფესა ზედა, ყოველთა სპითა, საბერძნეთით და უცხო ურიცხვითა, ხალა გიორგი მეფე განვიდა სპითა დიდითა, წინააღდგომად მისსა და დაიბანაკეს ორთავე ქვეყანისა ბასიანისსა მრავლად და არა მიმართეს ბრძოლად ერთმანეთს ზედა და შორიდა გიორგი მეფემან და მოვიდა და დაწვა ქალაქი ოლთისი და მუნით მოვიდა კალასა და გამოუდგა კვალსა და მოუდგა უკან ბასილი, ბერძენთა მეფე და შეკრბეს რა უკან მიმდევარნი გიორგისანი და მისი მავალნი ვასილის ლაშქარნი, და იქმნა ბრძოლა დიდი, სოფელსა მას ორმელსა ეწოდების შირიმთა და მოისრნეს ორ კერძოვე მრავლად და მოიკლნეს მუნ დიდნი ერისთავნი და დიდებულნი გიორგი მეფისანი, რატი ძე ლიპარიტისა და ხურსი“.*)

ვასილ ბერძენთა მეფისა და ქართველთა ომი დიდის სიფიციხით და გმირობით არის აღწერილი. სასტიკი ომი ჰქონიათ ჯავახეთს, ოლთისს, ბასიანს, კოლას, არტაანს და თრიალეთს, მრავალ გზის უძლეველია ერთმანეთი და უკანასკნელ მაინც ქართველთ გაუმარჯვნიათ, რადგანაც გიორგი მეფე თავისს დროის კვალად ივო გამოჩენილი მეფე და მასთან ჰქვიანიც, შესანიშნავი შორს-მხედველი მხედარი ყოფილა და მასთან დიდად სახელოვანი, უძლეველი ლაშქარში, ამის ქვეყნების საფუძვლად კმარა თუნდ დავასახელოთ ის გარემო-

*) ქართლის ცხოვრება I ტომი.

ებაც, თუ ეს მეფე თავის ქვეყნის სასარგებლოდ რა ზომებს ხმარობდა, რა ქკუიერს საშუალებას და ოსტატობას. სულ ასეთი მეფეების და დავით კურატპალტის-მაგისტროსების და პატრიკების მეოხება იყო, რომ საქართველომ უმაღლესს წერტილამდე მიადიწია და აფხაზთა და საქართველოს მეფე ერთ დროს ბიზანტიის მწერლებისაგან კეისრათაც იქმნა წოდებული“, ე. ი. იმპერატორად.

ყოველი მისი ნაბჯი იყო მიმართული საქართველოს აღორძინებისაკენ და მართლაც მისს დროდამ იწყება სამეფოს გაძლიერების დასაწყისი, იმავე დროს, მრავალ მნიშვნელოვნად ბრწყინვენ სამცხის დიდებულნი და მცირებულნი და ერთ ამ დიდებულთაგანნი არიან უძველესის დროის საქართველოს აზნაურის შვილნი ხურსიძენი.

ამ საყურადღებო მხარეს ქართველთ და ბერძენთ შეხეთქებისას ვახუშტის ისტორიაშიაც დიდი ადგილი აქვს დათმობილი. ამ ომის ქართველთ მებრძოლთ ცნობებს ვახუშტი განცვიფრებით მოიხსენებს. დამწერი აღტაცებულია მით. ვახუშტის აღტაცებას ჩვენ აქ მიტომ ვახსენებთ, რადგანც ამ საყურადღებო ომის უპირველეს გმირად ხუკსი-ხუკსიძეს, რომელიც მომთხრობის თქმით უფრო გმირულად კვდება პირის-პირ მტრისა. აქ ამ ომის აღწერა ვახუშტის ისტორიიდან ჩვენ არ შემოგვაქვს. მართოდ ისიც ვიკმარეთ, რომ აქ მისი განცვიფრება აღგვენიშნა, ეს უბედური ხანა რამდენადაც საყურადღებოა ქართველთათვის. იმაზედ მეტი თვით ბერძნთათვისაც, რადგანაც ამ ორი საქრისტიანო სამეფოს ბრძოლის და შეხეთქების მიზეზები და ბრალი პირდა-პირ ბერძნებს ედებათ. ესენი არიან დანაშაულნი, იგინი მოუცვივდნენ ქართველთა და თრიალეთამდე წარტაცვას უპირებდნენ, ქართველნი გაგულისდნენ მაზედ და ბერძენთ წინააღმდეგ მკაცრად იბრძოლეს, ბერძნები სძლიეს, ქვეყანა თავისუფლად დასტოვეს. ბერძნებს აქ მრავალი მეომარი დაეხოცათ უბრალოდ. ამ გარემოებას მწუხარებით აღნიშნვენ ბიზანტიის მეისტორიენნი, სომეხთ მეისტორიე ასოლიკი, ევროპიელთ მეისტორიე ლეგო და

ივერიის ათონის მთის ერთი მანუსკრიპტიცა*) საქიროდ ვსთვლით. რომ ამ ორის ერის თანამორწმუნე საქრისტიანო სამეფოების ბრძოლის შესახებ შემდეგიც ვსთქვათ:

ქართველთა გამოჩენილის და დიდის მეფის დავით კურატ-პალატის დროს, რომელ მეფესაც „ქართლის ცხოვრება“ ასე აღწერს:

„რამეთუ იყო დავით კურატპალატი ზირველად მღვთის მოყვარე, გლახაკთ-მოწყალე, დაურდომილთ შემხრადე, მდაბალი, მშვიდი და ძვირ უხსნელები. ეკლესიასთა მსშენებელი. ტკბილი, უხვი, კანთ მოყვარე, უფელთათვის კეთილის მოყუელი და სხვისე უფელთათა კეთილთა“ და სხვა.

ამ დავითის შემდეგ საქართველოს სამეფო ტახტი მის მონათესავე გიორგი I ერგო, რომელიც ზემოთ მოვიხსენეთ. სწორედ ამ დროს სჩნდებიან საქართველოს ასპარესზედ ხურსიძენი, ზემოდ აღწერილს შემთხვევის ბევრად უწინარესს, დიდის დავით კურატპალატის გამგეობის დროს, ბიზანტია დიდს გაქირებაში ჩავარდა, სკილაროსმა კინაღამ გაანადგურა, ბიზანტიელთა დავით კურატპალატს მომართეს და შველა დაავალეს, დავითამა 12 ათასი საუკეთესო ქართველთ მხედრობა მიაშველა და თან გამოჩენილი თორნიკე ერისთავი გააყოლა, რომელმაც სკილაროსი გააქცია მესოპოტამიამდე და ბიზანტია უზრუნველი ჰყო. ეს ქართველთ გამარჯვება დიდის დიდებით არის ან უსხული „ქართლის ცხოვრებაში“*) ამავე გმირულს გამარჯვებას ცხადათ მოწმობს ზარზმის ეკლესიის წარწერა, რომელმაც ჩვენ დრომდე უვნებლად მოაღწია. ეს წარწერა ჩვენთვის იმდენად საყურადღებოა, რომ აქ უნდა მთლად მოვიყვანოთ, რადგანიც იგი გადაკავშირებულია ხურსიძეების გვარის ისტორიასთან. აი რა სწერია ზარზმის ეკლესიის ტაძრის ერთს კედელზედ:

„ქ. სახელითა ღვთისათა და წმიდისა მღვთის მშობელისა მე-

*) ქართლის ცხოვრება, ტ. პარველი. 1898 წ.

***) ქართლის ცხოვრება I ტომი.

ობებითა მე ივანე ძემან სულასმან, აღვაშენე წმიდაჲ ეკვტერი, მას უამის, ზღეს საბერძნეთ გადგა სკილაროსი: დავით კურატ-ზაღატო აღი-
დენ ღმერთმან,—უშველა წმიდათა მეფეთა და ჩვენ უფუელნი სალა-
შქროთ წარგვაფლინა, სკილაროსი გავაქციეთ მემონსქობანს (მესობ-
ტანსა) რომელსა ჭქვიან ხარსანანი ადგილისა, რომელსა ჭქვიან სარ-
ვენისნა, მარწესო უფუელნი ტახტი“.

ეს შემთხვევა და ქართველთ გმირული გამარჯვება მო-
ხდა 995 წ. ამ ცნობილად კარგად სჩანს, რომ ზარზმის ეკ-
კლესია X საუკუნებში უნდა იყოს აშენებული ბაგრატ მე-
სამის დროს, რადგანცა ზარზმის ეკკლესიის ერთ კედელზედ
ღღემდე საჩნს ბაგრატ მესამის სურათი. *) ზარზმის ეკკლესი-
ის წარწერა ჩვენ აქ იმიტომ მოვიყვანეთ, რადგანაც აღიარე-
ბულია, რომ წარწერაში მოხსენებული ივანე სულას ძე, ანუ
სულაშვილი გვარად ხურსი—ანუ ხურსიძე ყოფილა. გარდა
იმის, რომ ეს ივანე სულასძე ხურსიძე მონაწილე ყოფილა
ზარზამის ეკკლესიის აღშენებაში, მასვე ამოუჭრია თვით ეს
წარწერაცა ქანდაკით და ამას გარდა თვით ამ ივანე სულა-
შვილისაც მიუღია მონაწილეობა სკილაროსის გალაშქრე-
ბაში **) ზარზმის ტაძრის წარწერის და ჩვენის ისტორიულის
წყაროების საშუალებით, ჩვენ ვიტყვით თამამად, რომ სკი-
ლაროსის ომში მონაწილე ივანე სულაშვილი სახლი-კაცი
უნდა იყოს იმ ხურსიძისა, რომელმაც ხსენებულ ომის შემ-
დეგ, გიორგი პირველის მეფობასაც მოესწრო და მასთან ბა-
სიანში ქართველთ და ბერძენთ ომში მონაწილეობასაც იღებ-
და და სადაც მოკლეს კიდევ იგი. ***)

ამ ხურსის სახელს, „ქართლის ცხოვრება“ არ იხსენიებს,
რადგანაც იგი ცნობილი პირი ყოფილა. მარტოდ გვარით
მოიხსენებენ. როგორც სჩანს ხურსიძე ქართველთ ორს დიდს

*) საქართველოს ეკკლესიების აღწერა დ. ბაქრაძისა, 1877 წ. ტფ.

**) ვახუშტის ისტორია I ტ. გამოც. 1885 წ. ტფილისი.

***) ქართლის ცხოვრება ტ. I. გამ. 1898 წ.

ლაშქრობას დასწრებია და თანამედროვე ყოფილა დიდის დავით კურატ-პალატის დროდგან მოკიდებული ყველა მეფეებისა და ომების თავისს სიკვდილის დღემდე, ამის ცხოვრების წელნი 1014—1077 წ. მისწვდება. *) აღსანიშნავია აქ ის გარემოებაც, რომ ესევე ხურსიძე სამცხის ერისთავთაც იწოდება, ამ ჰაზრისა არის დ. ბაქრაძეც და სკილაროსის ომში ყოფილს და ზარზმის ტაძრის კედლის წანწერაში მოხსენებულს ხურსიძეს პირდაპირ ერისთავ-ხურსიძეთ აღიარებს. ამ ხურსიძეს გარდა, რომელსაც სახელად ივანე უნდა რქმევოდა და სულას ძე უნდა ყოფილიყოს, არის ვიდევ სხვა ერთი ფარსმან ერისთავი, რომელიც აგრეთვე ხურსიძე ყოფილა და რომლის სახელიც მოიხსენება ზარზმის ტაძრის ვერცხლის ჯვარზედ, ეს ჯვარი ოქროშია დაფერილი.

მოვიყვანთ კიდევ შემდეგს: რომ ხურსიძეების გვარის წევრთა მნიშვნელობას და ერისთავობას ისე „ქართლის ცხოვრება“ არ აღიღებს, როგორც 1021 წ. ქართული ძველი გუჯარი,**) მაგალითებრ ამ ძველს „გუჯარში“ აი რა გვარ მოიხსენებენ:

„1021 წ.—და ამის გიორგის მეფობის მეშვიდესა წელსა გამოვიდა ბასილი ბერძენთა მეფე [ამას გიორგი მეფეს ზედა] ხელს ესე გიორგი განვიდა ლაშქრითა დიდითა და დაიბნაკეს ქვეყანასა ბასიანისასა, ფრთავე მზავად დდე და არა მივიდეს ბრძოლად ერთმანეთსა [ზედა, არამედ] მოერიდა გიორგი [და] მოვიდა და დაწვა ქალაქ ოლთისი [გამოუდგა კვალსა] და მოუდგა უკანა მეფე ბერძენთა და შეკრბეს რა უკანა მავალნი გიორგისანი [და წინა მავალნი ბასილიანნი ლაშქარნი] იქმნა ბრძოლად დიდი სოფლის მას შინა, რამელსა ეწოდების შირიშთა, და მზავლად მოისრნეს რაკეკრძოვე და მოიკლნეს [შუნ-დიდნი] ერისთავნი: რატი, ძე ლიპარიტისი და ხურსი“ და სხვა.
ამ ძველი „გუჯარის“ ერთი ადგილი თავისებურის ოს-

*) გურია-აჭარაში მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა 1878 წ.

***) გუჯარი, ივერიის მონასტრისა.

ტატობით და წერის წესით აქ მიტომ მოვოყვანეთ. რადგანაც აქ მოხსენებულია, რომ დიდნი ერისთავნი რატი ჯიხარისძის ძე და ხურსიძე. ხურსიძე, რომ ერისთავის თანამდებობის არ ყოფილიყოს, მაშინ ამ „გუჯრის“ დამწერი მრავლობითი სიტყვის მაგიერ მხოლოდობითი სიტყვას იხმარებდა, რადგანაც ერთი უნდა ყოფილიყოს ერისთავი, ე. ი. მარტოდ ლიპარატი. რაკი ცნობილს ომში დიდნი ერისთავნი ორნი ყოფილან, ამიტომ იგიც მრავლობითი სიტყვით ახსენებს და მით ხურსიძეც ერისთავად იგულისხმება, რადგანაც ორივე მთავრები ყოფილან, მიტომ ამ ძველი „გუჯრის“ დამწერსაც ასე მრავლობითი სიტყვა უხმარია, მაშ მარტო ლიპარატის ძეს ხომ არ დაასახელებდა, როცა მისს გვერდით ხურსიძეც მდგარა და ესეც მასთან მომკვდარა ბრძოლაში.

ამ წარწერიდამ სჩანს, რომ ვინმე ივანე დაკლაკის ძე და ხურსიძე და ივანე სულას ძე ხურსიძე სხვა და სხვა პირები არიან და სულ სხვა და სხვა დროსაც უნდა ეცხოვრნათ. რაც შეეხება რომ ივანე სულასძე ხურსიძე უნდა იყოს ის ერისთავ-ხურსიძე, რომელსაც „ქართლის ცხოვრება“ X საუკუნის დამლევს და XI საუკუნის დამდეგს იხსენებს. *) ამაზედ ჩვენ ექვი არა გვაქვს და რაც შეეხება ამ ივანე დაკლაკის ძე ერისთავ-ხურსიძის ცხოვრებას და დროს, ეს-კი შემდეგ უნდა იქმნეს. XI საუკუნის დამლევს უნდა ყოფილიყოს, ან XII საუკუნის დასაწყისს. ამ პირის ცნობას ბროსეც ეხება. **) და დიმ. ბაქრაძე სწერს, რომ ეს ფარსმან ერისთავ-ხურსიძე უნდა უყოს ის პირი, რომელიც მოხსენებულია სამცხე საათაბაგოს მღვდელთ-მთავართა სამწყსოს სიაში მაგალითებრ: „ერისთავთ ერისთავი-ხურსიძესა აქუს ღობერნი, სასაფლათა, შინასტრითა და კარის ეკკლესიითა“.

როგორც ზემოთაც მოვიხსენეთ, აქაც მოვიყვანთ მისს

*) არხელოგიური მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა, 1878 წ. პეტ.

**) ბროსეს მოგზაურობა, 1855 წ.

დასამტკიცებლად სამცხე-საათაბაგოს მღვდელთ მთავართა მოხსენების სიას, სადაც აგრეთვე წურწყაბელის სამწყსოში მოიხსენებინან ხუროსიძე. დ. ბაქრაძის ფიქრით, ეს ფარსმან ერისთავ ხუროსიძე უნდა ყოფილიყო XI საუკუნის შემდეგ დროს. იგივე სწერს, რომ ეს ფარსმან ერისთავ-ხუროსიძე უნდა იყოს ის ხუროსიძე, რომლის სახელიც ზარზმის ეკლესიის ზარის წარწერაშიაც მოიპოვებოა. ეს წარწერა ადრე ბროსეს შეცდომით გადუღია და შიტომ დ. ბაქრაძე ამ შეცდომას ასწორებს. ყოველს შემთხვევაში, ჩვენ ვიტყვით, რომ როგორც ივანე სულას ძე, ისე ავანე დეკლაკის ძე XI საუკუნის პირებათ მიგვაჩნია, შეიძლება ფარსმან ერისთავ-ხუროსიძე XII საუკუნესაც მოესწრო, ხოლო რაც შეეხება მისს აქეთ ყოფნას, ეს-კი შეუძლებელია. მაინც საჭიროდ ვსთვლით აქ მოვიყვანოთ ის წარწერაც, რომელიც ბროსეს შეცდომით გადუღია და რომელსაც დ. ბაქრაძე ასწორებს. ეს წარწერა ჩვენ შემოგვაქვს დ. ბაქრაძის შრომიდან:

„აგარიანთა ჰირის დამოფუძეს ხუროსიძეს ჰატრანს ფარსმანის სულს მისს განუსვენოს და შეუნდოს ღმერთმან. მღვდელთა მთავართ მთავრობის ხუროსიძეს ჰატრანის მიტრანჰელიტობას სვირიდონისას ქენს სჲ.“

საყურადღებოა აგრეთვე ის გარემოება, რომ აკადემიკ ბროსეს ზარზმის ეკლესიის კედლების წარწერანი ნათლად და კარგად ვერ ამოუკითხავს. მაგალითებრ ეკლესიის ერთის სურათის ზემოდ რასაც ბროსე კითხულობს: „მეფეთ მეფე ბაკრატ-მამა“, ის უნდა იკითხებოდეს:—ერისთავთ-ერისთავი გიორგი ჩორჩანელი“ შემდეგ ორის სურათისა, ერთის თავზედ იკითხება „ხუროსიძე“ და მეორეზედ „ამაზ“ ეს ერისთავთ-ერისთავი ჩორჩანელი დ. ბაქრაძეს პატრიკ ჩორჩანელად მიაჩნია, (980—1008) რომელიც იყო ნათესავი თორნიკე ერისთავისა (* ჩვენ-კი დაურთავთ აქ, რომ მართალია ერისთავთ—ერისთავი გიორგი ჩორჩანელის ცხოვრების დრო ძრიელ უახლოვდება

*) გეოგრაფია საქართველოსი, ვახუშტისა, გამოც. 1845 წ.

პატრიკის დროს, მაგრამ არც იმას დავიდუმებთ, როს ეს გიორგი ჩორჩანელი არ უნდა იყოს ხურსიძე და მცხოვრები ქვაბლიანის ნაწილის. ვიტყვით, რომ ხურსიძენი XII საუკუნის დამლევამდე ერისთავთ-ერისთავ, ან ერისთავად იწოდებოდნენ, ამას ფიქრი არ უნდა.

ისტორიულის ცნობებიდამ სჩანს, *) რომ ერისთავობა ძველად ჩვენში ხელობად ყოფილა, თანამდებობადა და ამიტომ ერთ დროს, ხურსიძის ოჯახის წევრთ ერისთავობაც ჰკავებიანთ ხელში. ჩვენის ფიქრით ერისთავობა უნდა ყოფილიყოს როგორც მოურავობა, ერთი პირი განაგებდა ერთ რომელიმე კუთხეს, ამ კუთხის ერის ცხოვრების ყოველ ნაირის საქმეებს, იგი იყო მართველი, კანონმდებელი და ამიტომ ეწოდებოდა ერისთავი, ეს გარემოება და ამგვარნი მშვენივრად ახსნა ისტორიკოსმა ნ. ხიზინაშვილმა,**) ამიტომ ურავის გაუკვირდება ის გარემოება, რომ ერისთავის გვარის წევრნი საქართველოში ასე მრავლად არიან. აღსანიშნავია, რომ ერისთავი ზოგს მართველს და მათს მომავალთ წევრთ გვართაც ერისთავი დაერქვათ და ძველი მათი საუკუთარი გვარი კი დაეკარგად. ზოგს ასე მოსვლია, ზოგს-კი თავის ძველი გვარიც შერჩენია და ერისთავიც სწოდებიანთ. ასე მომხდარა ხურსიძეების საქმეც. ამათ ერისთავობის დროს ძველი გვარი არ დაჰკარგვიანთ და უძველეს დროდამ მოყოლებული უკანასკნელ დრომდე თავიანთ საკუთარი გვარით სწოდებულან. ხან ხურსიძე ერისთავთ-ერისთავად იწოდებიან და ხან მხოლოდ ერისთავად. მაგალითებრ: ერისთავი-არტანუჯისა, ერისთავი-კალმახისა, ერისთავი-კუხისა, ერისთავი-ფანასკერტისა. ერისთავი-რაჭისა და სხვანი, რომელნიც ხან თანამდებობის სახელით იწოდებოდნენ და ხან საკუთარის გვარით. ვახუშტი აი რას სწერს:

*) ანტ. ფურცელაძის წერილი-რუსთაველზე.

***) ბექა აღბულა და მათი სამართალი, ნ. ხიზინაშვილისა.

„წესი ერისთავთა იყო მეფისა მიერ განწესება ქვეყნათა და ამის მიერ მოურნებობა. სამართალი და ჯაშქარნი მის ქვეყნისანი მის ქვეშე იუწებნ და ივინი მოჭკრეოდენ ხარკთა სამეფოთა, ხოლო ესე ერისთავი დაიდგნებოდნენ-მთავარნი და წარჩინებულნი და ძენი შეცვალებით; ხოლო წესი მთავართა იყო გვარი და შთამამავლობა, ქართლოსიანობა და ზატოვი მისი, ხოლო უკეთუ მეფისა წესსა შინა იყო იგი რათა აქვნდეს ჩამომავლობა და გვარი იგი და ამის მიმართ ცხეს-ქალაქი, სიმაგრე და ხეობანი, და თვინიერ ამისა არა ისახელებოდა მთავარად, ხოლო აზნაურსა აქვნდა გვარი და ჩამომავლობა და სიმაგრე რაიმე მისათა ანუ ბართა და დაბნებთა და ძალ ედვას გამოსვლა მარქათოთა, კარვითა, და მათთა გაწეობილებითა და თვინიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად“.

უეჭველია მკითხველი აქედამ გაიცნავს ერისთავის მოხელობას და იმ პირობებსაც, თუ როცა ერისთავობას აზნაურის შვილს მიანიჭებდნენ, მაშინ აზნაურ ერისთავს როგორ უნდა აესრულებინა თავისს თანამდებობა და ან რა გვარი ჰქონდა მას მინიჭებული, კარგად სჩანს, რომ ხურსიძენი ვითაარცა ქვაბლიანის უფროსს ერისთავთ-ხურსიძენი სრულის თავისუფლებით იქმნებოდნენ დაჯილდოვებულნი. ვახუშტის თქმით: ძველ საქართველოს მთავრებს და მოხელეებს თავიანთ თანამდებობის სახელი XII საუკ. თამარ მეფის დროს, ზოგს გვარათაც ეწოდათო, მაგალითებრ, როგორც სამეგრელოს დადიან-მთავარს, რომელიც კარიდამ კარს დადიოდა და ამიტომ გვარათაც დადიანი ეწოდაო. რომ დავაკვირდეთ გარემოებას, ხსენებულ საუკუნის დამლევს, ზოგს ერისთავს თავის ძველ გვარის მაგიერ ერისთავობა დარქმევია გვარად და ზოგს-კი ეს არ უნებებია, ისევ თავის ძველი გვარი სწოდებია, რასაც ვახუშტიც ასაბუთებს.*) სწორეთ ერთ ასეთ უძველესის პირთა რიცხვის წევრათ ითვლებიან ხურსიძენი, რომელნიც თავიანთ ერისთავობასთან არც ძველს მამაპაპის გვარს ივიწყებდნენ.

*) ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 1848 წ.

მთელის ხურსიძის გვარის სახლი და ადგილები წურწყაბელის საეპისკოპოზო საბრძანებელში ყოფილა მოქცეული. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ხურსიძის გვარის საბრძანებელი ფართოს ზომის რომ არ ყოფილყო, უამისოდ უეჭველია, არც ასე მოიხსენებდნენ, რომ „წურწყაბლის სამწყსოს შეადგენს სრულიად ხურსიძის სახლი“ ქართველთა მეფის კურთხევის დროს, სვეტის ცხოვლის ტაძარში, მღვდელ მთავრებთ შორის, წურწყაბელი მეცამეტე ადგილს იკერდა, მტბევრის ქვემოლ დაბრძანდებოდა, წურწყაბლის ეპისკოპოზს ქვემოლ დასხდებოდენ კიდევ ოცდა ორი ეპისკოპოზი. ამიდამაც სჩანს, რომ წურწყაბელს—კათალიკოზის შემდეგ, თითქის არქიეპისკოპოზებთ შორის მეორე ადგილი ჰკავებია.

ამას ჩვენ აქ მიტომ ვახსენებთ, რადგანაც წურწყაბელთ მღვდელთ-მთავრებთ და ხურსიძის სახლის-შვილებთ შორის დაახლოვებული კავშირი სძევს, თითქმის ხურსიძენი უნდა ვიგულისხმოთ წურწყაბლის საეპისკოპოზო კათედრის მფარველად და პატრონად. რადგანაც ხურსიძეს ებარა მთელი კუთხის გამგეობა და ერისთავობა, უეჭველია ამ კუთხის მოწინავე საეპისკოპოზო ტაძრის მღვდელ-მთავრის გამგეობის და განკარგულების მეთაურნიც ესენი იქნებოდნენ. უამისობა არ შეიძლებოდა, დრო-და-დრო ხურსიძის გვარიდამ ხსენებულს სამწყსოს კარგი მფარველნიც ეყოლებოდნენ. ხურსიძის გვარიდამ ასეთი მფარველნი მით უფრო მოეველინებოდნენ, რადგანაც ძველად ქართველთ დიდებულთ შორის დიდს ქებაში იყო ის პირი ვინც აღნიშნულს საქმეების სამსახურს მისდევდა, გვარში იგი მისს სახლიკაცებს სამთლად მიაჩნდათ.

მე-კი ვერას მოგახსენებთ და ისიც-კი უნდა გავიხსენოთ, რომ ამ გვარის შთამომავლის ლ. ისარლოვის მოწმობით ხურსიძეებს ძველად სხვა გვარიც სწოდებიათ, მაგალითებრ კახაძე-სამცხე-საათაბაგოს სწოდებიათ და სამეგრელოში კარახია. თუ როდის ეწოდათ კახაძე და კარახია, ამაზე ცნობა არა გვაქვს, იქმნება კახაძე ხურსიძეზედ უფრო ძველია, ვინ იცის, კორთხია ვითომც იმ გარემოებისაგან სწოდებიათ, რადგანაც

ძველადგანვე იგი იყოფილან ქვაბლიანის მეუფროსენი, ანუ ერისთავნი. ქვაბლიანში კი ძველადვე სეტყვა ერთობ ხშირად სცოდნია, ამიტომ ქვაბლიანის მოწინავე გამგე მთავარსა ც გვარად ხშირი სეტყვის გამო კახსიე სწოდებია. ძველად თურმე ქართველთ შორის კვახი იხმარებოდა არა სეტყვა, ეს როგორც დღეს არის, სეტყვა შემდეგ წასულა ხმარებაში. ეს ცნობები ჩვენ აქ მოვიყვანეთ როგორც ლ. ისარლოვის მოთხრობილი ცნობანი, რომელიც თავის ცნობებს სხვა და სხვა მოხუცებულთაგან ნაამბობ ცნობებზედ აფუძნებს.

უნდა მოვიხსენოთ ისიც, რომ ახალციხეში, ზოგიერთნი ამგვარის წევრთ კრუხიჭამიანთაგ უხმობდნენ.

აქ ლ. ისარლოვის ცნობებით ვისაუბრეთ და ვსთქვიით, რომ ვითომც ძველად ხურსიძეები კახაძეთა ც იწოდებოდნენ, სამეგრელოში-კოროხიათ და ჩოხაძეთა ც. ამის ამბები ვითომც ხალხშია ც ყოფილა გავრცელებული. ვინ იცის, მე ამაზედ არ ავხიბდები, ხოლო ერთის ცნობილის გვარის წევრთა შესახებ ასე უმიზეზოდ ძველი გვარის მიტოვება და ახლების დარქმევა შეუძლებელი იქმნებოდა. მეორე: ხურსიძეები ისეთ ცნობილ არიან IX საუკუნიდამ, რომელთა გვარის გადაკეთება ასე შეუძლებელი იყო, ამ გარემოებას დაეხმარა ის შეცდომით მხარეც რაც ბროსემ დაუშოა ზარზმის ხუცურ ნაწერების გადაწერას და ახსნაში, სადაც ერთ წარწერის რამდენიმე ქარაგმიანი ასოები ამ გვარის მომასწავებლად ჩათვალა, უკანასკნელ ხუცური ასოების შეცდომით კახაძეთ იქმნა ამოკითხული. ამ ძველს ხუცურს ქარაგმიან ასოებში კი უნდა ამოვიკითხოთ შემდეგია: — „ქრისტე აღიდე ხურსიძე ვასილი“. როგორც ამ წარწერამ ბროსე შეიყვანა შეცდომაში და ზემოთ მოყვანილ სიტყვებს გარდა სულ სხვა სიტყვები იქმნა ამოკითხული, ისევ იქმნებოდა იგი ძველად მრავალთ ადგილობრივ მცხოვრებთაგან მიღებული, რომელნიც შემცდარის ამონაკითხით გააჩენდნენ — კახაძეს, ჩოხაძეს და კოროხიას. დ. ბაქრაძის ახსნით და ჩვენის ფიქრით ყოველივე ეს ხალხის

მოგონებული უნდა იყოს და ხურსიძის გვარი იმავე თავიდანვე XVII საუკუნემდე ხურსიძეთ უნდა იქმნეს წოდებული. რაც შეეხება ამ შეცდომის გაფართოვებას, ამის საფუძვლად კმარა ჩვენ დავასახელოთ ქართულის ძველის ხუცურის ქარაგმიანის წაკითხვის დიდი სიძნელე, ქართული ხუცურის კითხვა ისეთი რთული ძნელი რამ არის, რომელსაც თავისს განსაკუთრებული მეცნიერული გზა და კვალი აქვს, თავისს მრავალ-ნაირი რთული ტენიკა, რომელსაც დიდი შესწავლა უნდა, დიდი ცოდნა და დაკვირვება, რომ უძველესი წარწერები სისწორით იქმნეს ამოკითხული.

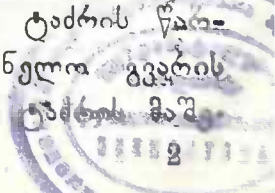
როგორცა სჩანს, ხურსიძენი პირველის საუკუნიდგანვე წოდებულნი ყოფილან ვითაარცა „მეციხოვნე, ანუ ჯაბახანის გამგენი-ერისთავნი“ ქართულს ისტორიულს წიგნებში ერთობ ბევრს ალაგას მოიხსენებიან მეციხოვნე-აზნაურნი, ხეღის-უფაღნი-აზნაურნი, მეციხოვნე-აზნაურ-ერისთავნი და სხვანიც ამგვარნი მრავალნი. ყოველ კუთხეს და ყოველ საბრძანებლის გამგე ერისთავად იწოდებოდა, იყო ისეთი ერისთავი, რომელსაც მარტოდ ერთი კუთხე ეკავა და განაგებდა, ანუ დღეინდელად რომ ვსთქვათ, ერთი უეზდის ტოლა ადგილთ და სოფლებთ გამგეობა ეკავა, ამიტომ ძველად მარტოდ სამცხე საათაბაგოს რამდენიმე ერისთავი იჯდა. XII საუკუნის დამლევნიდამ-კი, თამარ მეფის დროს, ამ გარამოვებას ჯეროვანი ყურადღება მიეპყრო, აზნაურთ შორის ერისთავობა მოიხპო, იგი მიენიჭა მხოლოდ მოწინავე თავადიშვილის გვარის წევრთა და მასთანვე განდიდებულ იქმნა საბრძანებელიც მათი. ასე რომ, მთელი საქართველო დაიყო შემდეგ საერისთავოდ: სვანთა-ერისთავ ბაჩამ ვარდანის ძე, რაჭის-ერისთავი კახაბერ-კახაბერას ძე, შარვაშიძე ცხუმის-ერისთავი, ამანელისძე ოდიშის-ერისთავი—ბედიანი, და ლიხთ-იმერთ ქართლის ერისთავად რატი სურამელი, და კახეთის ერისთავად ბაკურ უამის ძე, ძაგნის ძე, ჭყურეთის-ერისთავად გრიგოლის ძე ასათ, რომელმან მესტატა მძღავრებითა და მორეგითა სადრის კოლფხკოლის ძესა და მცირედ ყამ ქანებასა შინა აჯა არშინს ადგილასა დაჯდომა სსსწაუღითა და კელთ უღვა შვილ-

სა მისსა გრიგოლის ჭერეთის ერისთავობა, და სამცხის ერისთავად და სხასდახად აწინეს ბოტა ჯაყელი და სხვანი კელის უფაღნი, ტაძარსა და საუდასსა წინაშე მდგომელები, განაწინეს წესისამებრ და სიახლისა.

ცნობებიდამ სჩანს, რომ მთელის საქართველოს ერის მართვა-გამგეობა ათ საერისთავოდ გაყოფილა, სამცხის ერისთავად ჯაყელი დაუნიშნავთ და მისთვისვე სპასალარობაც მიუნდვიათ, საქმე და ერისთავთ გამგეობა ისე მოუწყვიათ, როგორც თურმე მათი ახალი დრო ანუ სახელმწიფოს აგებულება და წესს-წყობილება მოითხოვდა, ამიტომ მრავალ ალაგას გაუქმებულა თემის-კუთხის ერისთავობა და მისს მაგიერ გამოცხადებულა, ანუ დამყარებულა უფრო ფართო საბრძანებლის ერისთავობა. ასე რომ ხურსიძეებს ერისთავობის თანამდებობა სწორედ ამ დროს უნდა ჩამორთმევოდათ, რადგანაც სამცხე-საათაბაგო ერთ საერისთავოდ გამოცხადდა, მინამდე-კი იქმნება 10 ერისთავიც იჯდა, და უფრო მეტიც ერისთავობის ჩამორთმევის შემდეგ მაინც აზნაურნი თუ თავადნი ხელის უფლად შეთბოდნენ და იყენენ ისეთი აზნაურის შვილებიც, რომელნიც თავიანთის წოდებით პირველ ხარისხოვან თავადის შვილებს უდრიდენ, მათ შესამჩნევი ღირსება ჰქონდათ და სამეფო თანამდებობის დროს პირველ ხარისხის სახლის შვილებთან ერთად იკავებდენ ადგილს, თანამდებობას, ასეთი არიან ძველი აზნაურის გვარის წევრნი ასათისძე, ბაღურისძე, გულისძე, ძაგნისძე და მათთანვე ხურსიძე.

25266

ხურსიძეებს თავიანთ საბრძანებელში ეკლესიაც კი ჰქონიათ საკუთრებათ და ისიც ისეთი ტაძარი, რომელიც არამც თუ იმ დროს, არამედ დღესაც საყურადღებოა, ეს საყურადღებო ტაძარი გახლავთ ზარზმა, რომელიც ახალციხიდამ ვი ვერსის სიშორიდ სძევს. ზარზმის ტაძარს გარდა ქულების ტაძრის მაშენებლობაც ამათ ეკუთვნისთ, ამას ქულების ტაძრის წაწერაც მოწმობს. შეუძლებელია, რომ უმნიშვნელო გვარის წევრთ იმ დროს შესძლებოდათ ორი გვარიანი ტაძრის მშენებლობა.

ნებელ-განმანახლებლობა და მასთან პატრონობ-მფარველობაც. ამ ტაძართ უპირატეს მფარველობას ბროსეც სწერს თავის მოგზაურობაში *).

საქართველოში მრავლად გავრცელებულ ერისთავთ-ერისთავის თანამდებობა აზნაურის შვილებთ შორის შემცირდა და ერისთავ-ერისთავის მსგავსი თანამდებობა იქმნა შემოღებული: „ციხის თავაბა“, თითო მოწინავეს, ან დიდებულთაგანს ჩაბარდა ერთი კუთხის რომელიმე ციხის მეუფროსობა, ანუ ციხის თავაბა. ასეთ თანამდებობის კაცნი „ქართლის ცხოვრება“-შიაც მრავლად მოიხსენებიან სხვა და სხვა დროს, მაგალითებრ „ქართლის ცხოვრებაში“ 1230 წლებიდან და „ქონიკებში“ საშუალო საუკუნეებშიაც. ციხის თავნი ამაზედ წინეთაც არიან ხსენებულნი.**) ასეთი მოხელენი. წინეთაც ამ სახით განაგებდენ. XII საუკუნის შემდეგ ხურსიძეებს თანამდებობად „ციხის თავაბა“ მიენიჭათ, ქვაბლიანსა და ახალციხეში, „ციხის თავად“ ესენი ცნობილ იქმნენ საქართველოს მეფობის წინაშე. სამეფო გამგეობა ამათ ანიჭებდა შესაფერს პატივს ვითაარცა ახალციხის „ციხის თავთ“ ეს თანამდებობა ხურსიძეებში საგვარეულო კუთვნილებად დაშთა და ერთის პირის სიკვდილის შემდეგ „ციხის თავაბა“, ანუ მეუფროსობა მეორე პირზედ გადადიოდა, ხან შთამომავალზედ და თუ რომელიმე პირს თავის შთამომავალი არ ჰყვანდა, მაშინ ძმაზედ გადადიოდა, ან ბიძაშვილზედ. ციხის თავებს ასეთი ხარისხი ეკავათ, მიტომ სამეფოსაგან პატივიც ჰქონდათ მინიჭებული, საქიროების დროს მათ წერილს სწერდა მეფე და თვით დედოფალიც, ასეთია მაგალითებრ: XVI საუკუნის დამლევის, დედოფალინესტან დარეჯანი ასეთ ბრძანების წერილს სწერს***) ალის მოურავს, რომელიც ციხის თავიც იყო:

*) მოგზაურობა ბროსესი.

***) ქართლის ცხოვრება I ტ.

***) დ. ბაქრაძის მოგზაურობა გურია-აჭარაში 1878 წ.

„გიბრძანებთ აღის მოუწავო ცხისთავი და შებაყენო და სხვა-
ნო მოსაქმენო! ვინც სვეტი ცხოველის უმანი მოქალაქენი მოვიდნენ
მანდა, ნუკას ბაყსა სთხოვთ და ნუკცა სალამათს, სვეტის ცხოველის-
თვის შეგვიწირავს“. ამ გვარი ცნობები მრავალ ალაგას არის
მოხსენებული და ყველგან კარგად სჩანს, რომ ციხისთავებს
თავიანთ თანამდებობის გარდა ჯაბახანას, (არტილერია) სამო-
ქალქო და საერო ნაწილის საქმეებშიაც ჰქონიათ წილი და
ციხის თავობის გარდა სხვა საქმენიც უსრულებიათ. კარგად
სჩანს, რომ ციხის თავის თანამდებობა დღეინდელ კომენდან-
ტების თანამდებობას უნდა უდრიდეს.

როგორც სჩანს, ხურსიძეებს იმავე დროიდან ზოგთაგან
გვარად „ციხისთავიც“ სწოდებიათ. ამის მსგავსი კახეთში აზნა-
ურთ შორის „ციხისთავის“ გვარი დღეს ციხისტოვათ გადა-
კეთებულა, თვით-კი სინამდვილით თავიანთ ძველს გვარს-
ხურსიძეს, სულ ძველის ძველადგანვე *) ანუ ხურციძეს იწო-
დებდნენ. აქ გარჩევა უნდა იმასაც, თუ ხურსიძე უნდა იხმა-
რებოდეს თუ ხურციძე, ჩვენ, ხურსიძე უფრო კანონიერად
მიგვაჩნია, თუმცა სხვა და სხვა ალაგას ძველადვე შეცდო-
მით სულ სხვა და სხვა ნაირად მოიხსენებენ.***) ხურსიძეთ
იწოდებოდნენ იმ დრომდე, ვიდრე დასავლეთ საქართველოს
ოსმალნი დაიკავებდნენ, მერე კი ეს გვარი სხვაფერ შეენაც-
ვლად. XVI საუკუნის ნახევარს, სცხოვრებდა ერთი გამოჩე-
ნილი მღვდელთ მთავართ მთავარი იოსები ხურსიძე, აგარიან-
თა პირის დამყოფელი, რომელ მღვდელ მთავარიც ხურცის-
ძედ არის მოხსენებული. ცხადია, რომ ხურსიძენი XVI საუ-
კუნის გასვლამდენაც თავიანთ გვარით იწოდებოდნენ, ხოლო
რაც შეეხება ამ მაგალითს, რომ ეს მღვდელ-მთავარი პირდა-
პირი ნათესავია სამცხელ ხურსიძეებისა, ამას ამტკიცებს ზარ-
ზმის ეკლესიის სამრეკლოს წარწერაც. ეს წარწერა აი რას
გვაუწყებს: — „აღშენდა ესე წმიდა ეკლესია სახელსა ზედა წმინდო

*) ქართლის ცხოვრება I ტ.

**) გურია აქარში მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა 1878 წ.

სა იოანე მახარებლის ნებითა ღვთისათა, და ბრძანებითა უფლისა ქვეყანასა სახელ კანთქმულისა აკარანთა ჰირის დამყოფელის ხურციძისა ზატრანისა ფასნისითა (ფარსმანი) სულისა მისსა განუსვენოს და შეუნდოს ღმერთმან.“

მღვდელთ-მთავართ მთავრებისა ხურციძისა ზატრანის მიტრან-ზაფიტიის სპირიტუალისა, ქკნს, სდე.“

წარწერიდამ სჩანს, რომ აგარიანთ პირის დამყოფელის იოსებ მღვდელ-მთავრის დროს, ყოფ ლა ხურციძის გვარის მეორე უფროსთ უფროსი მღვდელ-მთავარი მიტროპოლიტი სპირიტუალისა. ერთიცა და მეორეც ჩვენს ისტორიაში ძრიელ მცირედ არიან ცნობილნი. ამათ არც საქართველოს საეკლესიო ისტორიაში აქვსთ დათმობილი ადგილები და არც „ქართლის ცხოვრებაში“, ამის მიზეზი ვგონებთ მათი ცხოვრების უიღბლობა უნდა იქმნეს, კარგად ვიცით, რომ XI საუკუნის შუა ქართველთ ბრძენ მწიგნობართ მღვდელ მთავრებთ შორის მაჰმადიანთ პირის დაყოფა ისე არ იყო აღორძინებული, როგორც შემდეგ, საშუალო საუკუნოებში. ეს აღორძინდა ქართველებში მას შემდეგ, რაც მუსულმანებმა ამაღლება იწყეს და საქართველოზედ მძლავრად გავლენა. ამის აღორძინების ხანად უნდა მივიღოთ XIII საუკუნის დამლევი, ანუ XIV საუკუნის პირველი წლები. ერთი საუკუნის განმავლობაში-კი ეს მიმართულება ისე აღორძინდა, რომ XV საუკუნეში, ამის შესახებ ქართველთ შორის, მწერლობაც გაბრწყინდა, სადაც ირჩევოდა მუსულმანობის მოძღვრების დედა აზრები, მაჰმადიანისი ცხოვრება და „ყორანსაც“ *) არჩევდნენ. სწორედ ერთ ასეთ ბრძენ მწერალ პირის დამყოფელ მქადაგებლათ სჩანს მღვდელთ მთავართ მთავარი იოსებ ხურციძე, რომელიც სცხოვრებდა XVI საუკუნის ნახევარს. ამას ამტკიცებს ზარზმის ეკლესიის შემდეგი წარწერაც:

„— 1577 წ. მოხსენებულთა ხურციძე (ხურსიძე), იოსებ მღვდელ მთავართ მთავარი აკარანთ ჰირის დამყოფელი ქ-კნს სდე“ ეს ქო-

*) არქეოლოგიური მოგზაურობა ბროსესი საქართველოში 1855 წ.

რონიკონი უნდა გვიჩვენებდეს 1577 წ., და არა 1045 წ., როგორც ჰეიქრობდა ბროსე*) ამბობს, ცნობათა დამწერი. მე არ ვიცი ამაზე რა მოგახსენოთ, ამ წარწერის ხურსიძე აგარიანთა პირის დამყოფელი სულ სხვა სახელის პირია დი დიმ. ბაქრადის ხურსიძე-კი სულ სხვა სახელის გახლავსთ. იქნება ორივე ხურსიძენი სხა და სხვა პირები არიან და ორივე აგარიანთა პირის დამყოფელი. ვინ იცის, აქ შეიძლება უნებლიე შეცდომა არის დაშვებული, რაის გამო ერთის ცნობილის ისტორიული პირის სახელი ორნაირად შეცვლილა. ამიტომ არც დ. ბაქრადეს დაუწყებთ გარჩევას და არც „ქრონიკებს“. ეს აქ მივიყვანეთ როგორც არსებული წარწერანი და შეცდომის გარჩევა სხვებისთვის მიგვინდვია. აღსანიშნავია კი ის გარემოება, რომ როგორც ზარზმის წარწერა, ისე ამ აგარიანთა პირის დამყოფელის ხურსიძის ცნობა ერთ დროის პირებს შეეხება. „ქრონიკებში“ მართალია ზარზმის წარწერის ქორონიკონის შეცდომა სწორეთ არის გარჩეულ გასწორებული, ხოლო რაც შეეხება მოყვანილს წარწერას, ეს-კი ძრიელ ეშე-საბამება დ. ბაქრადის მიერ გადმოღებულს წარწერას და ამიტომ საჭიროდ ვრაცხთ, რომ აქ ეს „ქრონიკების“ წარწერა მთლად მოვიყვანოთ. რადგანაც ზარზმის წარწერა დ. ბაქრადის გარდა ვინმე მესხსაც სწორედ ისევე აქვს გადაღებული**), როგორც დ. ბაქრადეს და არა ისე, როგორც „ქრონიკებშია“.

აქ, აი, რა უნდა შევნიშნოდ ერთი: ზემოთ მოყვანილ წარწერის ფარსმან ერისთავთ ერისთავი XI და XII საუკუნის დასაწყისის პირია და მისს ბოლოს მოხსენებული მიტროპოლიტი სფირიდონი-კი XV ან XVI საუკუნის დასაწყისის პირი უნდა იყოს. სჩანს, ზარზმის ტაძრის ის კედელი, რომელზედაც მისს მაშენებელ ფარსმან ხურსიძის სახელი ყოფილა მინაწერი, ჟამთა ვითარებისაკენ დაძველებულა, მერე ჩამოქცეულა; შემდეგ ეს დაქცეული განუახლებიათ და ნაწე-

*) ქრონიკები II წიგნი, გვ. 416.

**) ვინმე მესხის შრომანი ზარზმის წარწერების შესახებ.

რის აღაგას ქვაზედ წარწერაც განუახლებიათ და მის ქვეშ ისიც აღუნიშნავთ, თუ იგი. რომელ მღვდელ მთავართ მთავარის დროს აღშენდა და როდის განახლდა.

მაჰმადიანთ პირის დასაყოფლად ქართველთა მრავლად სწერს და მასთან ზედ მიწვევით მეტად საფუძვლიანად, იგინი მკაცრად არღვევდენ მაჰმადის სწავლა-მოძღვრებას და რაც ძალი და ღონე შესწევდათ თავიანთ ქადაგებას და ნაწერებს მარტოდ ქართველებში-კი არ ავრცელებდნენ, არიმედ თვით მუსულმანებშიაც, ამიტომ იგინი ხშირად თავიანთ ნაწერებს ოსმალურს და სპარსულს ენაზედაც სწერდნენ ამის ძალად და ცოდნა მათ კარგადაც ჰქონდათ, რადგანაც სპარსული, ოსმალური და არაბული ენები კარგად იცოდნენ, ზედმიწევნით სწავლობდნენ არაბულს ენას, რომ „ყურანი“ მათ არაბულს ენაზედ წაეკითხათ. ცხადი საქმეა, რომ იოსებ ხურსიძეც ერთ ასეთ ენერგიულ მქადაგებელ მწერალ-თავანი იქნებოდა, რომელსაც ბევრი ძვირფასი რამ მასალები და წიგნები დაუთვებოდა არა მარტოდ ქართულს ენაზედ, არამედ ოსმალურს და სპარსულს ენაზედაც. იოსებ ხურსიძის შესახებ უამისობას ჩვენ ვერ ვიტყვი, რადგანაც მისს დროის გარემოება და ისლამის ვითარება აუცილებლად ითხოვდა ასეთ ენერგიით აღვისილს და მრავალ ნაირად მცოდნე კაცის ენას. უამისობა-კი არც შეიძლებოდა. ხომ მოგეხსენებათ, რომ პოლემიკაში და ისიც ასეთ სარწმუნოებრივ პოლემიკაში მოუშაადებელი და განუვითარებელი პირი სრულებით ვერაფერს გაააწკობს, ისიც ფანატიკ და გაბოროტებულ მუსულმანებთან.

სწორედ ამ დროს, ამ იოსებ მღვდელ მთავართ ხურსიძის დროს ცხოვრებდა ბაგრატ ბატონიშვილი, რომელიც უკვე მოვიხსენეთ და რომელიც აგრეთვე მართავდა მაჰმადიანთ პირის დამყოფლობის საქმეს, მისგან ნაწერმა „მაჰმადიანთ დარღვევაჲ“*) ჩვენ დრომდისაც მოაღწია. სამწუხაროდ იოსებ ხურსიძის ნაწერებს-კი ჩვენს მწერლობაში არაფერია დაუთენილი,

*) მაჰმადიანთ დარღვევა, შედგ. ბაგრატ ბატონიშვილისა XV საუკ.

რა ფიქრი ურდა*), რომ არსებობით-კი მრავალი რამ დაშთე-
ბოდა და მისს ფერ სხვა ქართველთ ბრძენ მწერალთაცა, მაგ-
რამ ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. ისლამის წინააღმდეგ ქარ-
თველთ მწერალთა ბჭობას ვრცელი ისტორია აქვს. ამ ბჭო-
ბის შესახებ ქართველთ ასობით უწერიათ წიგნები, ხოლო მა-
თი რიცხვი მოსპობილა ჩვენში და *ისტორიაც მიმტკნარებუ-
ლია. ასე და ამ გვარად, მაჰმადიანთ პირის დამყოფელი მღვდელ-
მთავარი იოსებ ხურსიძე XVI საუკუნის პირია და არა XI საუ-
კუნისა. იგი შვილია თავის დროისა და მწერლობით თუ სიტ-
ყვით იმ მოძრაობის და მიმართულების ნაყოფი, რაც-კი მისს
დროს იყო ქართველთ ბრძენ მღვთის მეტყველთ მწერალთ
შორის აღორძინებული.

საჭიროდ ვრაცხთ, რომ აქ აგარიანთა (ისლამის) პირის
დაყოფის შესახებ დამატებით ვსთქვათ რამე, თუმცა ჩვენ მო-
ვიხსენეთ, რომ ვითომც ისლამის დასარღვევი მწერლობა ქარ-
თველებში მხოლოდ XIII საუკუნის დამლევინდამ აღორძინ-
დაო, მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ ქართველებში ისლა-
მის დარღვევის მწერლობა და კამათი ძველადგანვე აღორძინ-
ებულა, თითქმის იმ დროდამ, როცა აზიის ერთა შორის
მაჰმადის სწავლა წინ წავიდა**). შემდეგ საუკუნოებში-კი იგი
ლიდს წარმატებას მანცა და მის ასპარეზზედ სამღვდელ მთავ-
რო პირებს გარდა თვით ერის კაცნიც-კი გამოდიოდნენ. ამა-
ვე დროსა და ხანას ეკუთვნიან ის პირნი, რომელნიც ხურ-
სიძის გვარიდამ გამოვიდნენ და რომელთაც მაჰმადიანთ შესა-
ხებ წერილები სწერეს. თანამედროვე მღვთის მეტყველნი და
მეისტორიენი მასში ბევრს ცნობას ჰპოვებენ ისლამის საბასუ-
ხოდ და მასთან მეტად მოხერხებულათაც.

გაბრიელ წინამძღვარი ძე შოთა ყოფილის შიო ხურსიძისა.
ამ გაბრიელ წინამძღვრის სახელს მოიხსენებს როგორც ზარზ-

*) ქართული მწერლობა XIII საუკ. ჩემი, ტფ. 1887 წ.

**) „წყობილ სიტყვაობა“ ანტონ კათალიკოზისა, გამ. 1851 წ-
პ. იოსელიანის შენიშვნები.

მის ეკკლესიის სამრევლოს წარწერა, ისევე მოიხსენებს ზარზ-
მის ეკკლესიის ერთი ძვირფასი ძველი ვერცხლის ჯვრის წარ-
წერაც. ესევე გაბრიელ ხურსიძე მწიგნობარი პირი ყოფილა და
მასთანვე პირის დამყოფელი მუსულმანთა სჯულის გამავრცე-
ლებლების.

სწინააღმდეგ მიტრანზლიტი ხურსიძე მოიხსენება როგორც
ზარზმის ტაძრის წარწერებში, ისევე სხვა და სხვა ამავე ეკკლე-
სიის ძველ ნივთების წარწერებში. ჩვენის მოსაზრებით, ეს
მღვდელ მთავართ მთავარი სპირიდონი უნდა ყოფილიყოს
XIV საუკუნის დამლევამდე, არა უგვიანეს არც უადრეს ამისა.

უეჭველია მკითხველი ამ ცნობებიდან კარგად გაიგებს,
რომ ხურსიძენი IX საუკუნიდამ მოყოლებული ვიდრე XVI
საუკუნის გასვლამდე ყველგან ხურსიძეთ იწოდებოდნენ. ამას
ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ცნობები გვაქვს, რომ სამცხე-
საათაბაგოს პირველ აკლესიის დროს, ქვაბლიანიდამ, რამდენი-
მე წევრი ხურსიძის ოჯახიდან გურიაში გადასახლებულან,
რადგანაც ქვაბლიანი გურიაზედ ერთობ ახლოს არის. ქვაბ-
ლიანიდამ პირდაპირ ორი გზა გადის გურიაზედ და იმერეთ-
შიაც. ასე რომ იმერეთს, გურიას და სხვაგანაც თუ სადმე
ხურსიძენი მოიპოვებიან, ყველა იგინი ქვაბლიანიდამ არიან
გასულნი სხვა და სხვა დროს, სხვა გაქარვების და მტერთა
თავ-დასხმის გამო, სადაც იგინი შემდეგ დროებში აქა იქ
მგზავრობის გამო, თავიანთ გვაროვნობის ცნობას და აზნაუ-
რის შვილობასაც აუცილებლად დაჰკარგავდნენ. ამას ფიქრი
არ უნდა, ეს ასე იქნებოდა.

რადგანაც წოდებათა ძიებისათვის აღარავის სცალოდა,
ყოველმა ოჯახის წევრმა კარგად იცოდა, თუ იგი ვისი შთა-
მომავალი იყო და ვისი ოჯახის შვილი, ხოლო შემდეგში ეამ-
თა ვითარება რას მოიტანდა, ამაზედ მათ ფიქრი არ ჰქონდათ,
აქ წოდების რჩევა რალა დროს იყო, როცა დადგა ქართველ-
თა განკითხვის დღე, საქართველოს მოსპობის*) და უცხო

*) ბრძოლა საქართველოს მოსპობაზედ ანტ. ფურცელაძისა.

ქვეყნებში გარდასახლების, სპარს-ოსმალთა პოლიტიკას ეს შეადგენდა, ქართლის ამოწყვეტა, კახელთ გადასახლება, მიტომაც გადასახლეს სპარსეთს 120 ათასი ქართველი!*)

სამცხე-საათაბაგოს მოწინავე ძალას და სალხს აღრიდგანვე ეწვია ქუღუდ კაცის ძახილი და სისხლის ღვრა, მთელ საქართველოში სისხლის ღვარი მიდიოდა, მაშინ ყველა ქართველი მხოლოდ ქართველი მეომარი იყო, თავადს, აზნაურს და გლეხს საერთო ვარამი აწუხებდა, ქვეყნის დამხობა, მოსპობა და განადგურება, ამის შესრულება-კი მაჰმადიანთ ნატვრას შეადგენდა. სამწუხაროდ ჩვენის სამეფოს წესები და მის გამგეობაც ისე უძლოურდებოდა, რომ მისთვის შეუძლებელი იყო თვის ქვეშევრდომთ წოდებათა მფარველობა და უფლებებით შემოფარგვლა თუნდ მარტოდ წერილობით ქალაღღზედ, ნამეტურ ეს ემჩნეოდა სამცხე-საათაბაგოს გამგეობას, ეს ნაკლი სამცხელთ მაშინ უფრო დაემჩნათ, როცა იგინი ოსმალთა მონების ქვეშ შევიდნენ. საქართველოს მეფობასთან დაკარგეს კავშირი და ნახევარ საქართველო ოსმალეთის სამფლობელოთ შეიქმნა. თუმც ისიც უნდა ითქვას, რომ სამცხე-საათაბაგოს ერისთვის მათ გამგე მთავრებმა ბეჭამა, აღბუღამ და სხვათა სამართლის წიგნიც დასწერეს, ამ სამართლით მესხთათვის დაიდო ადამიანური კანონი, წესი და ყოველივეს ლაზათიანი დაკანონება მიეცა, ეს არსებობდა მხოლოდ ძლიერ მთავრების დროს, შემდეგ-კი უძლოურ იქმნა და თითქმის ოსმალთა ძალმომრეობით ურგებიც, ყოველივე ქართველი ქვემარტიტების სამართლის, კანონის თუ განკანონების ოსმალთა ძლიერების ქვეშ იყო მოქცეული, მათ მახვილის ქვეშ დაჩრდილოული. სადაც ყოველივე ითურგნებოდა და ილახებოდა, რაც ცხადი საქმეა ხურსიძის სახლის შვილებსა და მათ ყოფაცხოვრებაზედაც დიდს ზე გავლენას იქონიებდა. თუმც დიდი უძლოურება უნდა ყოფილიყოს ამათ კარზედ მისული, მაგრამ მათ გვარში, მაინც თითო ოროლა ხელოვანნი მხედარნი და

*) პიეტრო დელა ვალეს წერილი ურბანს პაპთან 1620წ.

მწიგნობართ-მწიგნობარ მღვდელ-მთავარნი თვით XVIII საუკუნის გასვლამდისაც-კი არ გამოლენულან. როგორც ხურსიძეების კათოლიკის საჩუქმუნოების დაკავშირებამდე, ისე მერე, მის შემდეგაც, როცა იგინი კათოლიკობას დაუკავშირდნენ.

ამას გვიმტკიცებს ის გარემოებაც, რომ ზარზმის წინამძღვრებთ შორის, რაედენიმე პირი სჩანს ხურსიძის გვარის წევრთა. ჩვენის მოსაზრების მაგალითს წარმოადგენს თორნიკე ერისთავის საქმე, შოთა რუსთველის ბერათ აღკვეცისა, იოანე შავთელის და მრავალიც სხვანი ენით უთვალაენი. საქართველოს ისტორია სავსეა ასეთი მაგალითებით XVIII საუკუნის დასასრულამდე, საქართველოს სამეფოსი დროს, ყველა მღვდელ მთავრები, ქათალიკოზნი, მიტროპოლიტნი, არქიმანდრიტნი და წინამძღვარნი სულ თავდაზნაურის გვარის ოჯახის შვილები იყვნენ, გლეხთაგანნი ძრიელ მცირედ, ძრიელ იშვიათი იყო. ეს ცხადათ სჩანს ჩვენის ისტორიულის წიგნებიდამა და მის გარდა ყოველმა ქართველმა მწიგნობარმაც კარგად უნდა უწყოდეს.

გლეხთა შორის ამის ტრფიალება შეჩერებულ იყო ძველადგანვე, ქართველი გლეხობა საყოველთაოდ მეურნეობას და ხელოსნობას მისდევდა; ხსენებულის მიმირთვისაგან განდრეკას თვით მათივე ცხოვრება და ტვირთი აუწყებდა, მათ ამისთვის არ სცალოდათ. ხანდისხან კი სჩნდებოდნენ გლეხთა გაკეთებულს ოჯახებში რომ თავდაზნაურთა მიბაძვით, გლეხის შვილებიც მიდიოდნენ სასულიერო წოდებაში. მაგრამ უმეტესი ნაწილი იმათგან დიაკვნობასა და მორჩილობაში ბერდებოდნენ, თითო-ოროლა-კი მღვდლობასაც ეღირსებოდა, ამიტომ ნურავის გაუკვირდება ის გარემოება, რომ საქართველოში იმოდენად გავრცელებულ ბერებსა და მღვდლებსა და მღვდელ მთავრებთ შორის გლეხთაგან სასულიერო პართ რიცხვი ისე მცირე იყო. ამას თავისი მიზეზი აქვს. ამათი რიცხვი ერთ დროს სულ არ იყო საჭირო. რადგანაც თითო მოწინაა-

*) ბექა, აღბუღა და მათი სამართალი ნ. ხიზანოვისა.

ვე გვარის ოჯახიდან რამდენ-რამდენიმე პირნი მიდიოდნენ ბერად, რასაც ცხადათ ხურსიძის გვარის ცნობაც ამტკიცებს. შემდეგ საუკუნოებში-კი, გლახთა შორისაც იჩინა თავი ამ მიმართულებამ და სამღვდლო პირებათ სულ გლახის შვილები მიდიოდნენ ბერმონაზნობა და უმაღლეს ხარისხს-კი თავდაზნაურობა ელტოდა. მიტომაც გახლდათ, რომ საქართველოს ყველა კათალიკოზნი, მღვდელ მთავარნი და არქიმანდრიტნიც-კი ყოველთვის ხსენებულის წოდების იყვნენ, გლახთაგან ერთი მაგალითიც არ ყოფილა.

ზარზმის ტაძარს რომ ხურსიძის გვარის წევრნი ხშირად ჰყოლია წინამძღვრად და შემწირველად, ამას ამტკიცებს შემდეგი: საშუალო საუკუნოებს, როდესაც სამცხე ოსმალთაგან დევნას მიეცა, ამ დროს ზარზმის ეკლესიაც დიდს გაჭირვებაში ჩავარდა, ეკლესიას ხშირად მუსულმანები ესხმებოდნენ და სძარცვავდნენ, უკანასკნელ საქმე ისე გაჭირდა, რომ მეთექვსმეტე საუკუნის დამლევს, ზოგიერთი რამ ძვირფასი ნივთები ზარზმის ეკლესიისა გურიაში გადიტანეს და ყველა იგი-ნი შემოქმედის საეპისკოპოზო ტაძარში დაასვენეს, მაგალითებრ: შემოქმედის ტაძარში, დღემდე დაშთენილია ზარზმის ეკლესიის მშვენიერი ოქროს მღვთის მშობლის ხატი, რომლის წარწერა მოწმობს შემდეგს:

„წ. მოგჳქედეთ: და: შევამკეთ: ხატი: ესე: ყოფილად: წმიდისა: ჩვენ: ხურსიძის ქალმან: ბაბამან: თამარ: ქმარ-შვილთა: სადღეგრძელოთ: და სადსრად: სულისა: ჩვენისათვის:“

ჩვენის ფიქრით ეს ხატი მოქედილი უნდა იქმნეს XIV საუკუნის ნახევარს და თვით ეს ქალებიც ამავე საუკუნის პირებათ მიგვაჩნია, ამ ძვირფასი ხატის მშვენიერი ხელოვნება და მოწყობილობაც ამასვე ამტკიცებს, რადგანაც საქართველოში ასეთი ხელოვნების და მხატვრობის წარმატება მხოლოდ XIV საუკ. დამდეგამდე სჩანს. შემდეგ იგი ეცემა, სუსტდება ისევე, როგორც თვით ჩვენს სამშობლო საქართველო დასუსტდა და დაკნინდა, ამავე შემოქმედის ტაძარში დღემდე შენახულია მშვენიერი ვერცხლის ჯვარი, რომლის წარწერაც

მოწმობს ცხადათ, რომ იგი შეუნახავს ზარზმის წინამძღვარს გაბრიელ ხურსიძეს. როგორც ზემოთ მოვიხსენეთ, გაბრიელ ხურსიძე XIII საუკუნის პირია.

„ამის: მამჭედელსა: სურსიქსა: ზარზმისა: წინამძღვარსა: გაბრიელსა: შეუნდას: ღმერთმან:“

საკიროდ მიგვაჩნია ვსთქვათ, რომ ეს გაბრიელ ხურსიძე უნდა იყოს ის ზარზმის სამრეკლოს მაშენებელი გაბრიელ ხურსიძე, რომლის სახელიც მოხსენებულია ზარზმის ტაძრის სამრეკლოს კედელზედ: აი ეს წარწერაც:

„ამის აღმაშენებელისა წინამძღვარსა სურსიქსა გაბრიელისა შეუნდას ღმერთმან, მასსა დედასა ჰატრანისა ივანესა ასულსა გუჯადამ უოფილსა გაიანეს შეუნდას ღმერთმან, მისსა მამასა შოთა უოფილს შიოს შეუნდას ღმერთმან“.

ამ წარწერის შესახებ ჩვენ ჩვენი ჰაზრი გვაქვს, შემოქმედის ზარზმის ჯვარის წარწერაში მოხსენებული გაბრიელ ხურსიძე იმავე პირად დავსახეთ, რომელიც ზარზმის სამრეკლოს კედლის წარწერაზედ არის მოხსენებული, ეს პირი როგორც სხვებს ჰგონიათ XVI საუკუნის პირად-კი არ მიგვაჩნია, არამედ XIII საუკუნის პირად.

ვერცხლის ჯვარი, რომელიც ოქროშია დაფერული, ირგვლივ აქვს შემდეგი ხუცური წარწერა.

„უოჲელთა სსხლისა ჩვენისათა და მოსახსენებელად სულისა კურთხეულთა მშობელთა და ძმათავის უოჲელთა სსხლისა ჩვენისა გარდაცვალებულთათვის დავხსენ წმიდასა საყდასა ზარზმას მამულსა ჩვენსა წინაშე ხატსა ფერასცვალებისსა. აწ ჩვენთა დიდებულთა მღვდელთა და დიაკონთა იმსახურებდეთ ხურსიქსა და სსახლესა უფალსა ჩვენსა იესო ქრისტესსა მოხსენებით წმიდასა სსხელითა უფლისათა მე ფარსმან ერისთავმან ძემან კურთხეულისა ცათა მბაძავის ივანე დაკლავის ძემ (ხურსიძე) ჩვენ შექმნეს ეს ზარზმის ღოცვად ჩემდა შვილთა ჩემთათვის“.

ამ წარწერაში ივანე მოიხსენება მარტოდ მამის სახელით და გვარი-კი არ არის მოხსენებული. თუმც სხვა ცნობებით ეს ივანე დაკლავის ძე—ანუ შვილი გვარად ხურსიძეა. დ. ბაქ-

რადეც ასე სწერს *), რომ ფარსმან ერისთავის დაკვების ძე გვარად ხურსიძე არისა“. ამასვე ამტკიცებს ზარზმის ტაძრის სამრეკლოს კედლის წარწერა, რომლის ნახევარი მოგვყავს მხოლოდ აქ, რადგანაც მთელი წარწერა ზემოდ მოვიყვანეთ. ბაქრადესაც ასე აქვს გადაღებული.

„გარანთა ჰირის დაშოფელისა ხურსიძისა ჰატრონისა ფარსმანისათა სულსა მისსა განუსვენოს და შეუნდოს ღმერთმან“.

ზემოდ მოყვანილის გვარის წარწერას ფარსმან ერისთავი და ამ სამრეკლოს კედლის წარწერის პატრონის ანუ მკეთებელის ფარსმანის სახელი ერთი და იმავე პირისა არის ამას ეჭვი არ უნდა, ამავე შემოქმედის ტაძარში არის მშენებელი ხატი მღვთის მშობლისა, ოქროსი, ძვირფას ხელოვნურად ნაკეთი, რომელსაც ირგვლივ აქ-იქ ხუცური წარწერებები აქვს ზოგი ადგილები ამ წარწერებისა დაბნელებულია, ზოგში ქარაგმით ერთ ასოში მთელი გვარი გამოიხატება. ამ ძვირფასად ნაკეთ მღვთის მშობლის ხატის წარწერებშიაც მოიხსენება ხურსიძე **), ეს ხატიც, რასაკვირველია, ამ გვარის წევრთაგან იქმნება გაკეთებული, შენკობილი და ზარზმის ეკლესიისათვის შეწირული.

ამ წარწერებს გარდა სხვა და სხვა წვრილმან წარწერებშიაც მოიხსენებიან აქ-იქ ხურსიძეს გვარის წევრნი, ხოლო სახელები კი არა, მარტოდ გვარი, რომელსაც გარშემო ზოგიერთი ადგილები და ასოები შემოფტქვენია და ამიტომ აქ მარტოდ გვარის მოყვანა უხერხულიც არის, ცარიელი გვარის ხსენებით არაფერი იქმნება, თუ მასთან წარწერის სხვა სიტყვებიც არ იქმნებიან მოყვანილი. ყველა ეს ცნობები და წარწერანი მხოლოდ ზარზმის ტაძრის კედლების ნაწერებშია და ცუდი და ანუ იმ საეკლესიო ძვირფასს ნივთებზედ, რომელნიც ძველად ამ გვარის წევრთ ზარზმისთვის შეუწირავსთ

*) Археологическое путешествие по Гурія и Адчаръ Д. Баррадзе 1878 г.

**) იხილეთ დ. ბაქრადის მოგზაურობანი

და შემდეგ დროებში, XVI საუკუნოს გასულს, ყველა იგინი გურიაში გადუტანიათ, სადაც ზარზმის სახელწოდებით ამ საეკლესიო ნივთებისთვის ეკლესიაც გაუკეთებიათ.

რაც შეეხება ზარზმის ეკლესიის სამგლოვიარო გარემოებას და მაჰმადიანთაგან მიერ მისს შემუსვრას და სამცხის ქართველთ დევნის ვითარების გაცნობას, ამიტომ აქ მოვიყვანთ ერთ ძველ „სიგელს“ რომელიც ეკუთვნის გურიის მთავარს ვახტანგ მამიას ძე გურიელს. ეს ვახტანგი სცხოვრებდა 1590 წლებში*) ამ ვახტანგ გურიელს ცოლად სამცხე-საათაბაგოს ქალი თამარი ჰყვანდა, რომლის ცნობა ჩვენ არა გვაქვს, ხოლო მისს თქმა-კი შეგვეძლება. რომ ეს მაგალითი გურიელთ და ათაბეგთ შორის მტკიცე კავშირად ვაღიაროთ. აი ეს წერილიც:

„ნებითა და ჯერ ჩინებითა დთსა ჟღისა მხურბელისათა წ. უკუჭ მონამან შენმან გიორგის შვილმან ზატრანმან გურიელმან ვახტანგ გიძელსნ შენ მთასა წმდას მთაბრს გაბრწეინვებულსა სატსა დთაებისასა ოდეს ცოდვათა ჩუწნთა და უსჯულთებათათვის ჩუწნთა შემცირდა ჭეშმარიტებანი ძეთა კაცთანი და უმეტეს ჩუწნ ქრისტიანეთაგანი. მას ჟამსა შინა, ოდეს ზატრისანი და დიდი საათაბაგო საქრისტიანო უსჯულთაგან და უღმრთოთა აკარინთა მიერ განიჩუენა იწყო მოკლებად სჯულმან ჩუწნმან და აღორძინებად სჯულმა მახმედისაგან მაშინ მას ჟამსა საათაბაგოს ურწმუნოთა და ბილწოთა თათრთაგან განიჩუენა ზარზმის საუდარი მონასტერი მთაშალა და მთხრდა და აიშალა და ზარზმის ხატი შენი ძლიერი მთაბრსა განბრწეინვებული აქ გურიას ჩამდასვენეს ვითარცა ექსორია ქმნილი და ვითარცა ქრისტე დღეთა ჭეროდესთა ვითარცა ეტეოდა ანგელაზი იოსებს აღდგო და ივლტოდე ეგებტედ. მას ჟამსა შინა ადვანენეთ და შევამკეთ ზარზმის საუდარი შემოქმედს და დავასვენეთ საძაფესა ჩუწნისა წდა ხატი ესე შენი მეხებად ცოდვილისა სულისა ჩუწნისა და ძმისა ჩუწნისა გურიელისა მამიას გასამარჯვებლად და ძეთა და ასულთა მისთა სახად და აღსაზრდელათ გაგვიწუვია ჩუწნდა სასაფლად.

*) გურია-აქარაში მოგზაურობა დ. ბაქრაძისა 1875 წ.

ათხმობი კვამლის კაცით აზნაურის შეილებათა და ამ საწინამძღვრ-
რისკედ კანდელაკათ მათე წინამძღვრის ძმისწული იოანე მგალობელი
გოგიტიძე გაგვიჩენია და ამა ტაძრისა შენისა კანდელაკობა მისთვის
მიგვიცემია ხუთის კომლის კაცით ამ კაცებით მირჩენია და შენთვის
შემოგვიწირავს ჩუქნის ცოდვილის სულის საცხად და საცხოვრებ-
ლად და გურიელის ჩემის ძმის ზატრონის მამიას გასამარჯვებლათ...
და ამა შენისა კანდელაკისთვის შენის მონასტრის მუდამ გაუერელ-
ბისათვის წირვა ღოცვისა და სამსახურისათვის წელიწადში ჯამაგირი
გაგვიჩენია ათი გვერდი ღობი და ხუთი ქილა მარილი წელს მიეცე-
ოდეს... ამის მოწამენი არიან შემოქმედელ მთავარ ეპისკოპოსი
ბატონი 'ბესარიონ სახლთ უხუცესი მაჭუტაძე, რამაზ ართმეაძე,
ისაკ ნაკაშიძე, მამუკა და სხვანი ჩუქნი დაბაზის ერნი უწნი უხუ-
დაესნი და უქვედაესნი აწ ჩუქნისა შემდგომად უწნო ბიჭვითისა კა-
თალიკოსნო თქვანცა ასრედ დაუმტკიცეთ უწნო მიტროპოლიტნო
და მთავარ ეპისკოპოსნო თქუქნცა ასრედ დაუმტკიცეთ არქიმანდრიტ-
ნო წინამძღვარნო ქარუბისკაპოსნო კედის უფალნო ნაცვალნო მო-
ხელენო ჩუქნნო კარის გამგებელნო თქუქნცა ასრედ დაუმტკიცეთ“.

ამ გრძელი სიგელის მოყვანა აქ მიტომ გავბედეთ, რად-
განაც როგორც ზემოთაც ვსთქვით, ეს კარგად ხატავს, რო-
გორც ხურსიძეების ზარზმის შემუსვრას, გაცარცვას და სხვა
სამწუხარო ცნობებს, ისევე სამცხე-საათაბაგოს ქართველთ
შორის ქრისტიანობის დაცემას და ისლამის აავრცელებას. ეს
სიგელი უტყუარი ქეშმარიტება გახლავსთ ამისი და როგორც
აჩენს, შესანიშნავი ზარზმა XVI საუკუნის დამლევს მისცემია
უკვე შემუსვრას მტერთაგან *). აქედამვე სჩანს, რომ ზარზ-
მის ტაძრის მნიშვნელობა გურიელების წინაშე იქამდე შესამ-
ჩნევი ყოფილა, რომ მათ ამისთვის შემოქმედში თვით ზარზ-
მის სახელ-წოდებით ზატარა ეკკლესიაც გაუკეთებიათ, სადაც
დაუსვენებიათ ნივთები და ხალხიც შეუწირავსთ. აქ ერთი
საკითხავი მხოლოდ ის რჩება, რომ, იმ დროს, ე. ი, 1580—
1587 წ. სჩანს ხურსიძეების წევრთ ზარზმის ტაძრის მფარვე-

*) საქართველოს ეკკლესიების და ნაშთების აღწერა დ. ბაქრაძისა.

ლობის აღარათფერი ძალა ჰქონიათ, რომ ესენი შელევნიან ზარზმის ძვირფასს ნივთებს და ნება მიუციათ გურიაში გადატანას. ეს რასაკვირველია ხურსიძეებისთვის ადვილი საქმე არ იქმნებოდა, რომ თავიანთ საგვარეულო მამა-პაპეულის ნივთებს სამუდამოთ გამოსთხოვოდენ, მაგრამ რას იზავდნენ, მათ რომ გინდ თავიანთ სახლში წაეღოთ და იქ დაესვენებინათ, მაინც დრო ისეთი ბნელი და შავი იყო, რომ არც იქ შეარჩენდნენ, ოდესმე აკლების დროს შინიღამაც წაერთმევოდათ ეს ნივთები, ამიტომ ისურვეს და დაუთმეს გურიაში გადატანა და ეკკლესიაში საეროდ დაჟარვა, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ სამცხიდამ ხურსიძეების გადასვლა გურიაში სწორედ ამ დროს მოხდებოდა, ამას ფიქრი არ უნდა, მაინც სამცხეში ქართველთ გადასახლება მთელ საქართველოში ამ შავის დროდამ ემჩნევათ, რადგანაც თვით მცირებულთ გარდა დიდებულნიც ეძლოდნენ დევნას და ჩავგრას.

რაც შეეხება ოსმალთ შიშსა და ქრისტიანთ დევნას, ეს ვგონებთ ყველასთვის ცხადია, სამცხე-საათაბაგოს ქართველთ შორის ოსმალთაგან დევნა და ქურდვა თითქმის XVI საუკუნის დასაწყისიდან აღორძინდა. ამის მაგალითს ზარზმის ტაძრის ისტორიაც გვიმტკიცებს. უნდა მოგახსენოთ, რომ ოსმალეთის ძრიელი სამეფო მაშინ ისე სამცხე-საათაბაგოს განაპირა ადგილებს არ ელტოდა, როგორც ახალციხის და მორჩილებას და აკლებას. სამცხე-საათაბაგოს ცენტრად ეს კუთხე და ქალაქი მიიჩნდათ და მიტომაც მათი სამხედრო ძალაც სულ ამ კუთხეზედ იყო მოზღვავებული. XVI საუკუნის დამლევს პარხალი არ იყო დევნილი, ხახულის დიდებული ტაძარი, იშნისა და მრავალიც სხვა ასეთი ტაძრები და ხეობანი, რომელნიც სამცხე-საათაბაგოს განაპირა ადგილებში არიან დღემდე დაშთენილნი. ხსენებული ადგილები ზარზმაზედ ერთი საუკუნის შემდეგ შეიმუირონენ და მოისპნენ. ასეთ პოლიტიკას ადგა ოსმალეთი და იგი სამცხე-საათაბაგოს ისე განაპირა ადგილას მყოფთ ქართველთ არ ავიწროებდა, რო-

გორც ახალციხეს, შუაგულს მცხოვრებთ ქართველთ და მათ ავ-კარგიანობას.

იგინი არც შესცდნენ ამით, თავიანთი საძირკველი ახალციხეში გაამაგრეს, იქ აღმართეს მონობის შახვილი, ჯერეთ მის ახლო-მახლო ადგილები დაიჭირეს, მონების ჯაჭვით შემოსეს, დაამდაბლეს და შერე გარე იწყეს გასვლა და დევნა. რასაკვირველია პირველი მხვედრი უბედურებისა ახალციხეში პირდაპირ ქვაბლიანს ხვდა და მიტომ დაეცა ეს კუთხეც. ქვაბლიანის საქმე საშიშ მდგომარეობაში მოთავსდა, მისს მკვიდრ მებატონეთაც საქმე გაუჭირდათ ძრიელ, ნამეტურ ხურსიძეებს, ქვაბლიანის და ოცხის დევნა და შეწუხება რომ ოსმალთაგან ბევრად აღრეა გამოწვეული და დაწყობილი—ეს იქიდამაც კარგად სჩანს, რომ XVIII საუკუნეში, ქართულს ენას ქართველ მაჰმადიანები თვით ოლოთისს, არტანს და ყარსის მხარეშიაც-კი ხმარობდნენ და ქვაბლიანში კი ოსმალური ენის შეჩვევა იწყეს. დღეს ხომ ქვაბლიანში ქართული ენა ძირიან ფესვიანად არის დამხობილი-ძრიელ მკირედ იციან აქა-იქ, ვინც იცის, ისიც მალავს, არ აჩენს, ცოდვით მიაჩნიათ ქართული ენის ხმარება. ეს არსებობს ისეთ შუაგულ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებში, სადაც ქართულს ენაზედ მოლაპარაკე მაჰმადიანთ აქარელთ მოგზაურებიც ერთობ ხშირია და მასთან ქართველ კათოლიკენი და ქართველ ებრაელნიც ხშირად მგზავრობენ, ქართულის ენით საუბრობენ და აღებ-მიცემა ამ ენით აქვსთ. მაგრამ ქართველ-მაჰმადიანები ისე გაუკუღმართებულან რომ დედა ენაზედ ხმასაც არ იღებენ და თავიანთ მოსისხარ მტრის ენით საუბრობენ, ასეთი მაგალითების მნახველი თვით მე ვარ. მიხეილ მეფისოვის სახლში, ერთ დროს, ვერც ერთ ქართველ ბეგს ქართულად ვერ ამოვალდებინეთ ხმა!

II

როგორც ვსთქვით ზემოდ, აქ არ შეიძლება რომ ზარზმის საბრეკლოს კედლის წარწერაში მოხსენებულის შოთას შესახებ

არა ვსთქვათ რა, რომელსაც ერისკაცობაში შოთა რქმევია, ცოლშვილიც ჰყოლია, შემდეგ ცოლის სიკვდილისა ბერად შემდგარა და მიტომ მისს სახელს შოთას მაკიერს შიო უწოდებიანთ. ეს რასაკვირველია ასეც იქმნებოდა, რადგანაც ბერს ბერად აღკვეცის დროს, ისეთი სახელი უნდა უწოდონ, რასაც ერისკაცობის დროის სახელის პირველი ასო დაცული უნდა იქმნეს. მაშასადამე აქ ჰზრი მტკიცეა, რომ შოთა როცა ბერათ შემდგარა, მისთვის სახელად რასაკვირველია შიო-უწოდებიანთ.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ზარზმის ეკკლესიის სამრეკლოს გაკეთების ხანა XIII საუკუნის ნახევარს მიეწერება, ასე 1250 წლებში, ცოტა მეტნაკლებ შეიძლება იქმნეს. ეს რომ ცხადია და ზარზმის ეკკლესიის სამრეკლოს აღმაშენებელი XIII საუკუნის პირი უნდა იყოს, ამას ფიქრი არ უნდა, რადგანაც ვინც ამ წარწერაში მოხსენებულია მაშენებელი ხურსიძე, მისი სახელი სხვა საუკუნოების ძველს ქალაქდებსა და სიგელ-გუჯრებში სულ არ გვხვდება. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ხსენებულს წარწერაში მოხსენებული პირნი: გაბრიელი, ქალი გულადამი, ყოფილსა გაიანეს და ამას მამა შოთა XIII საუკუნის პირები არიან და სხვა არავინ. ამ ცნობების საშუალებით მე ასეთ დასკვნას ვადგევარ, რომ შოთა ყოფილი შიო უნდა იყოს შოთა რუსთაველი, ე. ი. შოთა რუსთაველის გვარი ხურსიძე უნდა ყოფილიყოს. ამავგ აზრის არის ალ. ხახანაშვილიც. ამას მე გარდაწყვეტით ვამბობ და ეს უფრო დამტკიცდება მაშინ, როცა ხსენებულ წარწერის დრო ნათლად იქმნება ახსნილი და განმარტული. აქ კი ისევ ზარზმის ეკკლესიის სამრეკლოს წარწერა უნდა მოვიყვანოთ:

„ამის აღმშენებელსა წინამძღვარსა ხურსიძესა გაბრიელსა შეუენდოს ღმერთმან მისსა დედასა ჰატრანისა ივანესა ასუელსა გუჯადამ

*) არქელოგიური კრების წიგნი მოსკოვის არქელოგიური კომიტეტისა V ტ, წერილი ალ. ხახანაშვილისა.

წიგნი ალ. ხახანაშვილისა, რომელიც კომიტეტის მიერ გამოცემულია, რომელიც კომიტეტის მიერ გამოცემულია.

ჟოფილსა გაიანეს შეუნდას დმეტომან მისსა მამას. შოთა ჟოფილსა შიდას შეუნდას დმეტომან“.

მოგეხსენებათ, რომ შოთა რუსთაველი მესხი იყო, იგი თავის თავსაც ასევე უწოდებს რომ „და ვწერამ ვინმე მესხი მე-
ლექსე, მე რუსთავისა დაბისაო“ ჩვენ ისიც კარგად ვიცით, რომ შოთა რუსთაველს მეუღლეც ჰყოლია, შეიღებიც მისცემია, მაგრამ ცოლის სიკვდილის შემდეგ ბერათ შემდგარა; ამის ბერად შედგარმა საქართველოშივე მიეწერება; ბერათ აღკვეცის შემდეგ საქართველოში უცხოვრია და შემდეგ იერუსალიმში წასულა; ჯვარის მონასტერში, სადაც გაუტარებია თავისი უკანასკნელი დღენიც, ამას ეჭვით არ უნდა და ვგონებ არც არა სთქვას ვინმემ, თუ შოთა რუსთაველი ბერად სად აღიკვეცა? ჩვეთ შოთა რუსთაველის მკიცხველს ტიმოთე ქართლის მთავარ ეპისკოპოსსაც-კი არა აქვს ამის შესახებ რამე მოხსენებულნი, თუმცა იგი ერთ ალაგას შოთა რუსთაველზედ გმობას ამბობს: „კვალად ჯვარის მონასტერო დაძველებულა და გუმბათის ქვეშ სვეტნი განუხლებია და დაუხატვინებია შოთა რუსთაველს, მეჭურჭლეუ უხუცესს. თვითნაც შიგნითა მახუცებულნი“ (*).

საქართველოში, თუ იერუსალიმს შეღდა ბერად შოთა რუსთაველი ამის შესახებ ეს მღვდელ-მთავარი არათერს სწერს, თუმცა იგი იერუსალიმს ყოფილთ და თვის დროის მყოფთ ბერების ჩესახებ დაწვრილებით სწერს: გარდა ამისა არც იმას იხსენიებს, თუ შოთას ჩქ ბერობის დროს სახელად რას უხმობდნენ, ისევ შოთას, თუ სხვა სახელს. გამორჩენილმა მწიგნობარმა მღვდელ-მთავარმა არ იკადრებ მისი სახელის მოხსენება, ღირსად არ სცნო, რადგანაც მას დიდი მტრობა და ზიზღი ჰქონდა, ამ ზიზღს მისი ცნობაც ამტკიცებს, რომ მან შოთა რუსთაველი ერის კაცის სახელით მოიხსენა, იგი ბურათა ეყო შემდგარი, მანამ მისგან ღმრთის საქმე კი იქამდის ძლიერს სამოქალაქო საქმედ მიიჩნდა, იქამდის ამ ძალოვნების ქვაკუთხედ, რაისა გამო შოთა რუსთაველს იმდენად ბერათ არ სთვლიდა რამდენად-

*) ტიმოთეს მოწახურობა იერუსალიმს, ვამე 1852 წ. თბილისი.

თაც ერის კაცად. ტიმოთე ეპისკოპოსმა კარგად იცოდა, რომ ოდესაც შოთა რუსთაველი ბერათ შესდგებოდა, მისს შემდეგ მას სხვა სახელს უწოდებდნენ, რასაკვირველია ტიმოთესაც ამ სხვა სახელით უნდა მოეხსენებინა იგი იქ სადაც რიგი იყო, მაგრამ ეს არ ქნა მან და აბუჩად ასაგდების კილოთი, დაცინვით მოიხსენა, გარდა ამისა მხოლოდ ის კი დაუმატა, რომ შოთა რუსთაველი თამარ მეფის მეტურქლეთ უხუცესათ ყოფილაო. ტიმოთეს წიგნიდამ *) კარგად სჩანს, რომ მას შოთა რუსთაველი „ვეფხისტყაოსნის“ დაწერის გამო დიდად სძულებია და ამიტომაც ბრძანებს იმავე ნაწერის ქვეშ შემდეგს: „ესე იყო მთქმელი ლექსთა ბოროტთა, რომელმან ასწავა ქართველთა სიწმიდის წილ ბოროტი ბილწობა და განრყუნა ქრისტიანობა, სადაც უწინაჲს ჩვენთა უმეტესთა საღმრთოდ სთარგმნე ბოროტი ლექსი მისი: აღწერა ქალისა ვისთვისმე თვალი მეფისა, ზიცი ბოროლისა, დაწვი ძაწისა და ამისა გამო დედანი საქართველოსანი ხატად ღვთისს შექმნიდსა სხვისა წილ ფერადთა წამალთა იცხებენ და მიცვალებულთა თმათა შიბშიენ საბრხეთ სულთათვის **) და აბა ბატონებო ასეთი პირის ბერობა მას რად ექმნებოდა მიჩნეული და ის მას ბერობით და მის სახელითაც არ მოიხსენებდა.

ჩვენს სამღვდელოებას ასე ესმოდათ „ვეფხისტყაოსნის“ მნიშვნელობა, ასე უმზერდნენ როგორც „ვეფხისტყაოსანს“ ისევე მისს დამწერს შოთა რუსთაველის ხსენებას. ამიტომის და ბოროტების გარეშე არამც თუ შოთა რუსთაველის სახელის ზიზღია აქ საყურადღებო, არამედ თვით „ვეფხისტყაოსნის“ ბედიც კი, რომ ის ამდენ მტრებს გადაარჩა, ჩვენამდე მოაღწია და ჟამთა ვითარების მახვილმა ისე არ შექამა, როგორც თვით რუსთაველის გვარსა და სახელს მოევილინა. ცხადი სჯქმეა, რომ სადაც რუსთაველზედ ასეთი შეხედულება ჰქონდათ, იქ ამას სიბერის დროს, ანუ კოლის სიკვდილის შემდეგ—ბერად შედგომის მეტი სხვა აღარა ექმნებოდა. რა დაშთენილდა იგი თა-

*) ტიმოთეს მოგზაურობა იერუსალიმს გამ. 1852 წ. თბილისი.

**) ტიმოთეს მოგზაურობა გამ. 1850 წ. თბილისი.

ნამემამულეთ სიყვარულობის და თვით თამარ მეფის კარის კაცთა ცილის წამების შემდეგ, მყუდრო ბინად მხოლოდ მონასტერს ნახავდა, განმარტოებულს ცხოვრებას, შორიდან მზერას და შემცნებით სინანულს ზოგთ თანამემამულეთ საყურადღებოთ. ბერათ რომ შეიმოსა შოთა რუსთაველი ეს მთელმა საქართველოის ერმა იცის, იგი მწერლობით აღიარებულია და მოთხრობილი ძველადგანვე მრავალთაგან, ნამეტურ ბერთა და მღვდელ მთაგრებთაგან.

რაც შეეხება ზარზმის წარწერაში მოხსენებულ შოთას ბერათ აღკვეცას, ესეც ნამდვილია და ამას ექვი არ უნდა „შოთა ყოფილი შიო“ ცხადად მოწმობს. დ. ბაქრაძეც სსერს, რომ შოთა ბერათ შეიმოსა და შიო უწოდესო. ესევე გაიმეორა აღრე ა. ხახანაშვილმა „ივერია“-ში პირდაპირ სთქვა, რომ შოთას ბერობაში შიო ეწოდაო*) ცხადი საქმება, რომ ამას იგი ზარზმის წარწერაში მოხსენებულის შოთა ყოფილის შიოთი იფიქრებდა. ეს რასაკვირველია ასე უნდა იყოს, მაგრამ შემდეგ ა. ხახანაშვილმა ეს კითხვა უყურადღებოთ დასტოვა და მისს შესახებ არაფერი დასწერა,**) რუსთაველის აღწერაში მართოდ ზარზმის წარწერაში მოხსენებული შოთა ყოფილი შიო მოიხსენა. იქმება აქ მან საექვოდ ნახა რამე. ეს სახელი სხვა პირის სახელათ იცნა და თვისგან დაწერილს ქართულის სიტყვიერების ისტორიის მეორე ტომში მიტომ არა სთქვა რა იქ, სადაც რუსთაველს და მის „ვეფხისტყაოსანს“ ასწერს. შეიძლება ეს ასე იყოს, მაგრამ ვიტყვი იმასაც, რომ ზარზმის ტაძრის წარწერების ასე მოპყრობა და ჩვენგან სადათ ყურება შეუძლებელია, რადგანაც კარგად სჩანს, რომ ამ ტაძრის უმეტესი წარწერები XIII საუკუნეს შეეხება, დავსძენთ რომ ჩვენ-

*) ეს ვახტანგ VI-სისაგან დაწერილს „ვეფხისტყაოსანს“ ახსნას შეეხება, რომელიც დაიბეჭდა 1710 წ. თბილისში.

**) Очеркъ по исторіи грузинской словесности вып. II. А. Хаханова 1897. г. Москва. და V ტ. არქელოგიურის კრებდა, ცალკე აწერილია დაწერილებით მისგან ზარზმა და მის წარწერები.

გან დიდს საჭიროებას შეადგენს ხსენებული წარწერების გარჩევა, ამისთვის საჭიროა მთელი გუნდი იქმნეს მკვლევრად, ჩვენ თუ ამ წარწერების საშუალებით შოთა რუსთველის რამე ცნობები შევიტყუეთ, მერე გამოსჩნდება მთელი ისტორია შოთა რუსთველის ცხოვრების და მის გვარის, ზარზმის წარწერების შესახებ რუსულს ენაზედ მთელი ტომი არსებობს, მაგრამ სამწუხაროდ აქ მარტო ამ შესანიშნავ ტაძრის ხელოვნურს მნიშვნელობაზეა ყურადღება მიპყრობილი და არა წარწერებში მოხსენებულს ისტორიულს პირებზედ.

ყველამ კარგად ვიცით, რომ შოთა რუსთაველი ბერად საქართველოშივე შეიმოსა და რამდენსამე ხანს საქართველოში იცხოვრა, ბერად აღკვეცის შემდეგ იერუსალიმს გაემგზავრა როგორც ვიცით ისტორიკულის მასალებით მთელის ორის საუკუნის განმავლობაში მაგალითებრ XII და XIII საუკუნოებში, შოთა ვინმე გვარის შვილთაგანი ბერათ არავინ შემდგარა, ერთად ერთი რუსთაველი შეიმოსა ბერათ, სხვა ვინმე შოთას ბერათ შედგომის ცნობებია ჩვენ არა გვაქვს, თუმცა-კი ისიც კარგად სჩანს, რომე არამც თუ XII და XIII საუკუნოებში სამცხეში მცხოვრებ დიდებულ გვარის წევრთაგანი ვინ შეიმოსა ბერათ, არამედ XIV საუკუნიდან დაწყობილი, თვით XVIII საუკუნის გასვლამდისაც-კი თუ სადმე ვინმე ქართველთ თავადის, ან აზნაურის გვარის და გინდ წაჩინებულის გლეხის სახლის შვილი შედგა ბერათ, თვით მათი სახელებიც ვიცით და აბა, შოთა რუსთველის ცნობების ვაგება რაღას დაგვემალებოდა და მასთან რაც შეეხება იმ მაგალიტს, რომ შოთა რუსთველის გარდა იმ დროს სხვა ვინმე შოთაც სცხოვრებდა ასეთის გვარის შვილი, რომელიც მექხეთის წარჩინებულს ოჯახს ეკუთვნოდა და ის უკანასკნელ ბერათაც შედგა, რაისა გამო მას ბერობაში სახელიდ შიოც უწოდეს, ვინ იცის, შეიძლება, მაგრამ ჩვენ არა გვგონია, რომ ასეთი პირი და მისი ცნობა ჩვენს სტეკლოესიო მწერალთ და ისტორიას გამორჩენიდა და დიდებულ ოჯახის შვილის ბერად აღკვეცის ამბავი არსად მოგვსენათ.

ინტო. სპ. სინ. აქ. შოთა რუსთაველის მიხედვით, თუთაწე

როგორც სჩანს, საშუალო საუკუნოებში, შოთა რუსთველის მეტი მესხეთის მთავართ შვილთაგანი სხვა არავინ შემდგარა ბერათ და მიტომაც არის, რომ ისტორიაც სხვას არავის მოიხსენებს, ვიტყვით გარდაწყვეტით, რომ ეს ასე არ დაშთებოდა, უსათუოდ შოთა ბერი სადმე იქმნებოდა აღწერილი, რადგანაც მას ბერობაში სადმე გამოჩენილი მონასტერიც ეკავებოდა ხელში. სამცხელთ დიდებულ გვარის შვილთ ბერებთ შორის ეს არ იქნებოდა უცხო და ხამი.

ასე და ამ გვარად მთელის ჩვენის ბერ-მონაზვნების ცხოვრუბრდამ ხელთ გვრჩება მხოლოდ ერთი მაგალითი, რომ სამცხის დიდებულთ სახლის შვილთაგანი ვინმე შოთა ბერათ მიდის და მას ბერობაშ სახელად შიოს უწოდებენ და რომელსაც ზარზმის ტაძრის სამრეკლოს მაშენებელთ წარწერაც მოწმობს. ამ სამრეკლოს მაშენებელთა ჴვარი არის ხუჩსიძე და ამავე გვარის წევრათ არის მოხსენებული შოთა ყოფილი ბერად შიო, „შოთა ყოფილი შიო“ რომ სურსიძეა ამას ექვი არ უნდა, რადგანაც ამას წარწერა ცხადათ მოწმობს. ამ წარწერის ცნობით გამოდის, რომ შოთას ძეუღლეც ჰყოლია და ამ ძეუღლეს სახელად გულდამს რქმევი, შემდეგ გაიანე და ამათ შვილის ჳი გაბრიელი-ხურსიძე ე. ი. მაშენებელი ცნობილის საგვარეულო ზარზმის ტაძრის სამრეკლოსი, რომელიც თავის დედ-მამის სახელებს ღმერთს ავედრებს, რომ მან ამათ მიანიჭოს საიქიოს საუკუნო ვანსვენება. ამაზედ მეტს არას მოგახსენებთ, ანუ ებით ჳრათერს გავაწყობ. ვიტყვი ამასაც, რომ XII საუკუნეში, შოთა რუსთველის გარდა იყვნენ სხვა პირნიც, რომელთაც შოთა ერქო სწნელად. ყრი ამათგანი შოთა ათავაჩის ძე და მეთორე შოთა კუპრი. რომელთაც „ქართლის ცხოვრებაშია“ უკავით აღგილი. *) ეს პირნი რამდენსამე აღაგას მოიხსენებინან. მაგრამ როგორც ვიცით, არც ერთი ამათგანი ბერათ არ შემდგარა, მათ განვლეს სოფელთ ერის კაცობაში და შოთა არათავაჩოს ძე გიორგი III-საგან დასჯილიც იქმნა სამეფო საქმე-

*) ქართლის ცხოვრება ტ. I პირველი, გამოცემა 1898 წ.

ების ორპიროგის გამო. სხვა შოთა ყაფილი შიო ჩვენს ისტორიულს წიგნებში სახსენებლათაც არ არის.

ამ პირების შესახებ ვიტყვი, რომ აღრე, შეცდომით ორივე ეს პირნი რუსთველად მოვიღეთ და ასეც მოვიხსენეთ, შემდეგ ეჭვი დაგვებადა ამაზედ, რადგანაც ერთ ხელთნაწერს ძველს წიგნში *) აღმოჩნდა, რომ შოთა რუსთაველს ერის კაცობაში აშოთანი რქმევია, მოგეხსენებათ „ქართლის ცხოვრებით“ რომ აშოთანი ქართველთ სწორე ქრისტიანური სახელია და ამ სახელით ჩვენს ისტორიაში ძალიან ბევრნი არიან მოხსენებულნი ძველადგანვე. ესევე შეცდომა შემდეგ სხვებმაც გადიღეს, თუმცა არც ის დაასახელებს, თუ ეს მათ საიღამ ამოიღეს. თუმც ჩვენ ასეთის შეხედულების ვართ „ქართლის ცხოვრების“ შოთა ართავაჩოს ძე და შოთა კუპრის შესახებ, მაგრამ გარდაწყვეტით მაინც ვერ შეიძლება მისი თქმა, რომ ვითომც ერთ ერთ ამათთაგანი შოთა რუსთაველი არ იყოს, ამის უარ საყოფელი ცნობები ჩვენ ბევრი არაფერი გვაქვს, ისიც კი შეიძლება ითქვას, რომ ერთიცა და მეორეც სამცხის მოწინავე სამეფო პირებათ ირიცხებიან, ერთ თავად ახალციხეს და სამცხე საათაბაგოს სცხოვრებენ, ნამეტურ ქვაბლიანს, ზარზმის მახლობლივ, ვინ იცის იქმნება ეს პირნიც სურსაძის გვარის წევრნი არიან და შოთა რუსთაველის ცხოვრების ცნობებიც ამ პირთა ცხოვრების ცნობების ქვეშ იფარებაო ეამთა ვითარების სისასტიკის წყალობით. ამიტომ საჭიროა, რომ საქართველოში, ქართველთ შორის დაარსდეს ისტორიული გუნდი, რომელთაც უნდა იძიონ და იკვლიონ ჩვენი ისტორიის ცნობები, თორემ უამისოთ ბევრი რამ ძვირფასი მასალები მოისპობიან გაუცნობი და გაურკვევი. საკვირველი კი გახლავსთ ასე დაჩრდილვა, ასე დაფარვა ისეთის კაცის თუბერის ცხოვრების რომელმაც დაგვიწერა „ვეფხისტყაოსანი“. ამ ბოლოს დროს, რუსთაველის ცნობას პროფესორმა ნ. მარმა ერთი ახალი ცნობა დაუმატა, ეს

*) მე მხოლოე სულიერი. შედგენილი XVIII საუკ. ბოლოს დაუბეჭდავი.

ცნობა ჩვენ შეტად უხამოდ მიგვაჩნია და ამიტომ არ შეიძლება აქ რამე არ ვსთქვათ. XII საუკუნეში, ჩვენში ცნობილია გრიგოლ ჩახრუხაძე რომელმაც შეამკო თამარ მეფე. ეს გრიგოლ ჩახრუხაძე ჩვენის ძველის ცნობებით მოხვეი ყოფილა, სოფელ სეველი. პროფესორის ნ. მარის თქმით, ვითომც ეს გრიგოლ ჩახრუხაძე შოთა რუსთაველია, ვითომ რუსთაველი და ჩახრუხაძე ერთი და იგივე პირია, ეს არ უნდა იყოს სწორი მაინც ჩვენ ამასთან საქმე არა გვაქვს, რადგანაც თვით რუსთაველი სწერს, რომ მე მესხი ვარო და ჩახრუხაძე კი თავის თავს მოხვევით სთვლის.

„მოხვევს ძეთა,

ჩახრუხას ძეთა,

ექო თამარი მეფე სვიანი“ და სხ.

ამიტომ უფროა რკვევა და ძიება საჭირო, ვიცოდეთ კარგად, რომ სამცხის დიდებულ გვართა შვილებთ შორის XIII საუკუნეში, ბერად შემდგარი ანუ აღკვეცილი ერთად ერთი ეს ხარზმის წარწერაში მოხსენებული შოთა გახლავთ ცნობილი, რომელიც უკანასკნელ ბერად შემდგარა, და ბერობაში სახელიც შეუცვლიათ კანონისა მებრ და შიგ უწოდებიან.

რაც შეეხება შოთა ყოფილს შიოს გვარის ცნობას, რომ იგი სურსიძე უნდა ყოფილიყოს, ვიტყვით, რომ არც ეს იქმნება ხამბ, რომ ხურსიძეების გვარიდამ გამოსულიყოს. ამას ისიც გვაფიქრებინებს, რადგანაც ხურსიძეების გვარი თავის დროის კვალად სამცხე-საათაბაგოში დიდებულ გვართა შორის ითვლება.*) ამ გვარიდამ რამდენიმე მოწინავე პირი სჩანს ჩვენს ისტორიაში და ძალიანაც ადვილად შესასლებელია, რომ შოთა რუსთაველიც ამ გვარის პირთაგან იყოს გამოსული. თვით რუსთაველიც უწყებულია, რომ სამცხის დიდებულ გვარის შვილთაგანი იყოვო. მისს შამა პაპეულ საცხოვრებელ ბინას რუსთავეა აღიარებული და ხურსიძეების საქვიდრებელი ქვაბლიანი, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ რუსთავეი ქვაბლიანზედ

*) ქრონიკები, II წ. გვერდი 152 1897 წ. თბილისი.

ძრიელ შორს არ არის და განა ის-კი არ შეიძლება, რომ ერთი დიდებულის გვარის წევრთ შორის იმდენი სახლის შვილნი და მეოჯახენი ყოფილიყვნენ, რომ ძველად ცნობილის და კუთვნილების სამკვიდრო მამა-პაპეულს მამულს გარდა სხვაგანაც ჰქონოდათ მამული და ეცხოვრათ? განა დღეს ცოტა არის, რომ ერთი ოჯახის სახლის შვილებთ ერთს მარცხნივ აქვს მამული და მეორეს მარჯვნივ.

ასევე იქმნებოდა შოთა რუსთველის საქმე და შეს რომ ჰქმნარიტებას არ უნდა იყოს მოკლებული, ამას ამტკიცებს ზარზმის ტაძრის მაშენებელთ გვარის შოთა ყოფილის შიოს მოხსენება; ასე და ამ გვარად ზარზმის ტაზრის წარწერის შოთა ყოფილის შიოს მე შოთა რუსთაველად მიმაჩნია და თუ ეს ასე არ გახლავსთ, მაშინ მუდარებით ვითხოვ ამ მოსაზრების გარჩევას და ახსნას მის, თუ შოთა ყოფილი, შიოს რომელსაც ზარზმის წარწერა მოიხსენებს, ვინ უნდა იყოს, სად უნდა ეცხოვროს, რა თანამდებობის და რა საქმის პირი იყო? გავიჯ მეორებთ, რომ როგორც შოთა რუსთველის ცხოვრების ცნობებშია სიბნელით მოცული, ისევე ამ შოთა ყოფილის შიოს ზურსიძის ცნობებშია მიმქრალეული, ამიტომ უფრო ეს რუსთველი უნდა იყოს სწორედ ის შოთა ყოფილი შიოს ზურსიძე, რომელსაც ზემო ნაჩვენები წარწერაც მოიხსენებს. ასეთ დიდებულ პირი, როგორც შოთა რუსთველი იყო, იერუსალიმში წასვლის შემდეგ მტრობით თითქმის ყველას დაავიწყდათ. დრო ისეთი იყო და ამ დავიწყებას თავისი მომხრეების წამქეზებლებიც ჰყვანდნენ. წამქეზებელთ რიცხვი საქართველოში მით უფრო მრავლობდა, რადგანც რამდენიც ხანი გადიოდა, იმდენი „ვეფხისტყაოსანუც“ იფინებოდა ხალხში და ვრცელდებოდა დიდის გავლენით, რაც ზოგიერთ გამგეობას და უცოდინარ სასულიერო პირებს დიდათ სწყინდათ და ეჯავრებოდათ ამისთვის იგინი მახვილსაც-კი ხმარობდნენ და აბა რუსთველის სახელს რაღა სიკეთით მოგონებდნენ.

ხოლო შოთა რუსთაველი არ დაივიწყეს მისმა მეგობრ-ტომე ნათესაუბმა, შვილებმა და თავიანთ ძეხლის საგვარეულო.

ზარზმის საბრკელოს განახლების დროს წარწერაში შოთა ყოფილის-შიოს სულიც ღმერთს შეავედრეს და ამიტომ მხოლოდ სახელი მოიხსენეს. გარდა ამის ისიც საფიქრებელია, რომ ისეთ კაცს, როგორც შოთა იყო, რომ მას ვინმე ნათესავთაგან გულ-შემატკივარი არა ჰყოლოდა და მისს იერუსალიმს გარდასახლების შემდეგ, მისი სახელი ერთ ალაგას მაინც სადმე მწერლობით არ მოეხსენებიათ. ეს შეუძლებელია მიფიქრო, რადგანაც შოთა რუსთაველი სამცხის დიდებულ ოჯახის შვილად ირიცხება და ამ დიდებულ ოჯახის შვილთა წევრნიც ისე როგორ განვლიდნენ სოფელს, რომ მათ თავიანთ დროს, ერთი რამ სამახსოვრო ნაშთი არ აღეგოთ, იმ ნაშთის კედელზედ წარწერა არ გაეკეთებინათ და იქ სხვათა ძირთა სახელებით შორის დიდებულის შოთა რუსთაველის სახელიც არ მოეხსენებინათ. შოთა რუსთაველს იერუსალიმს განსვლის შემდეგ, საქართველოშიცა ჰყოლია გულ-შემატკივარი პირნი და ამ გულ-შემატკივართ თავიანთ გვარის მნათობ ვარსკვლავის სახელიც საგვარეულო ტაძრის კედელზედ სიამოვნებითა ცმოუხსენებიათ, ამას ფიქრი არ უნდა.

ესივეს გახლავსთ ჩვენ ჩამოსახრებამ და ჯალიარებთ, რომ შოთა ყოფილი შიო უნდა ჰყოს შოთა (შიო) რუსთაველს ეს საგანი დიდათი საინტერესოა და თქონიკარგად გასარკვევით, ამაზედ ნურავინ დაგვიკახავს, ეს მოსახრება ჩვენ ზარზმის ტაძრის წარწერამ მოგვცა ვიმედოვნებთ, რომ ჩვენი მოსახრების დასამტკიცებელი ცნობები შემდეგაც აღმოჩნდება რამე და მით მართლად გაიკვლევა ის სამაგალითო და მეტად ძვირფასი ცნობები, თუ ზარზმის წარწერებში მოხსენებული შოთა ყოფილი შიო ხურსიძე— შოთა რუსთაველია, ეს თუ არა? ამას გამოახჩენს ჩვენი ისტორიის შესწავლა, მასალების კრება და სხვანი.

III

ფიქრობთ რომ, XVI საუკუნის გასვლამდე სურსიძენი ახალციხეში და ქვაბლიანში სცხოვრობდნენ და „ცხვის ხავათ“

ითვლებოდნენ. ხსენებულ დროს, ამ გიარის პირნი მართლმადიდებელთ სარწმუნოებას ეკუთნოდნენ. ამ გარემოებას როგორც ამტკიცებს 1577 წ. ცნობა, ისევე ვახტანგ გურიელის სიგელი, ზარზმის ეკკლესიის ნივთების გამო მიცემული XVI საუკუნის დამლევს: საზოგადოდ, კარგად სჩანს, რომ ამ დრომდე, სამცხე საათაბაგოს მცხოვრებ ხურსიძენი ყველგან ხურსიძეთ იწოდებოდნენ, ხოლო შემდეგ დროებში-კი გვარი ეცვლებათ, ამ ძველის გვარით თითქმის აღარსად სჩანან. მთელი საუკუნე ისე გადის, რომ ჩვენ ერთ პირსაც ვეღარ ვპოვებთ ამ გვარით, მხოლოდ 1730 წლებში სჩნდებიან ხურსიძეთ რამდენიმე წიერნი; მაგრამ ესენიც თავიანთ ძველის გვარით კი არა, არამედ ახლის ანუ ოსმალურის სახელით. ამ ცვლილებას, აი, რა გარემოება გაუხდა მიზეზად: მოგვიხსენებათ *) XVI საუკუნის დამდეგიდამ სამცხე-საათაბაგოსთვის დადგა დიდი განკითხვის დღე, დიდი განსაცდელი. ათაბეგთ ხშირად ებრძოდნენ თვით ქართლის მეფე, იმერთ ბატონი, სხვა და სხვა მთავრები, ლეკები, სპარსნი და უფრო ოსმალნი. სამცხელთ მთელი საუკუნე ომებში გაატარეს, მათელობებ, ჩვენ აქ ჩამოვსთვლით ოსმალთ და ყიზილბაშთ ზოგიერთს გალაშქრებას სამცხეზედ და ეს კაცს განაცვიფრებს, იფიქრებთ, რომ ამდენი ვაი ვაგლახის შემდეგ ეს ხალხი ნეტა ან როგორღა გადარჩა და მოაღწია ჩვენამდე, ეს იცის გმირი და გაუტეხავი ხალხის ცხოვრებამ, მიტომ შეინახეს ქართველებმა თავიანთი მეფობა,

XVI საუკუნის შემდეგიდამ 1522 წ. გასწყვიტეს ქართლი და სამცხე. 1533 წ. მურჯახეთს მოხდა დიდი ომი. ეს ომი ჩვენ დიდ სამწუხაროდ მიგვაჩნია, რადგანაც ამ გაქირების დროს იმერთ მეფემ და ათაბაგმა იბრძოლეს: 1541 წ. მოხდა ომი ოსმალთ ათაბაგთა და იმერთ ბაგრატ ბატონიშვილს შორის. 1549 წ. აღრიბეთანიდამ სულთან სელიმი სამცხეში მოვიდა და დიდი ომი იყო. 1541 წ. მუსტაფ თაშა ევროპიულის ზარბაზნებით მოადგა სამცხეს და აიღო. (ქართ. ცხ. II ტ.

*) ქართლის ცხოვრება ტ. II გვ. 59 და სხვა გვ.

გვ. 160) ამ დროს აუწყეს იუდა ქართველთა ოსმალებს, რომ ვიდრე სამცხის ციხეებს არ დაიჭერთ, მინამდევ ამ კუთხეს ვერ დაიმორჩილებთო. (იქვე). 1550 წ. ოსმალთ ტაოს ქვეყანა დაიპირეს. 1556 წ. სამცხეს მოვიდა სულთან სელიმი, კარი აიღო და ალაშენა, ბასიანს დადგა. 1574 წ. კვალად ყიზილბაშთა სამცხე და ოცხე მოსწყვიტეს. 1578 წ. მოხდა დიდი უბედურება სამცხეში და იყო ტყვეობა ქართველთა და მრავალი ამ გვარნი ოსმალთაგან... აქ ყველა ესენი შემოკლებით მოვიხსენეთ, XVI საუკუნის გასვლამდის მესხნი თითქმის ყოველს წელს და თვეს რაში იყვნენ გახმობილნი, მათ ერთი წელიც არ მოუსვენიათ. ამ ხშირი ომიანობის წყალობა გახდა მიზეზად, რომ მესხეთში თათრების წყალობით მომსვრელი ჟამი ხშირად ჩნდებოდა და 1580 წლებში სასტიკი ჟამი კვალად გაჩნდა და მოსრა უმრავლესნი უსაშვალოდ.

ამას გარდა, ოსმალთა ძლიერებით ქართველთ ტაძარნი, ეკლესიები და მონასტრები მიეცნენ აოხრებასა, ოსმალთაგან გაცარცვას, ნივთების ტაცვას, ძველი ქართული წიგნების მოსპობას, დაწვას და გაუქმებას. ერთის სიტყვით მთელის საეროს ძალის ჩაყლაპვას ლამობდნენ, ყველა სამახსოვრო ნივთთა და ნაშთთა მოსპობას. აქ ყველაზედ-კი უფრო საყურადღებო ის არის, რომ მათ ქართველთაგან შესყიდვა იწყეს. შესყიდულ ქართველნი სჯულს იცვლიდნენ, მაჰმადიანობას უკავშირდებოდნენ. მცირე ხნის შემდეგ, ოსმალთა ქართველთა შესყიდვას თავი ანებეს და მძლავრობით და შიშით დაიწყეს ისლამის ვრცელება. ძალას ატაადნენ, ფული ალარ ეხარჯებოდათ. „ხერხი სჯობია ღმრისა“ ნათქვამია: მესხთა ძალით იწყეს გაჰმადიანება. 1590 წლებში დაიწყეს ქართველთა აშკარათ გათათრება „ქართლის ცხოვრება“ ამ სამწუხარო საქმეს ასე მოგვითხრობს. *) „არამედ გარდაიცვლებოდენ წესნი და ვიქნენ ზოგნი მსტივისათვის ნებითა და ზოგნი მძლავრებითა ოსმალთა გამაჰმადიან-

*) ქართლის ცხოვრება II ტ. გვ. 167.

დებოდნენ და იქმნებოდნენ უმთავრესი სათაბაგისანი, ხოლო მანუ-
ჩარ მძლავრობდა მათ და არა ზატის უყოფდა.

მინამ ათაბაგებს ძალი შესწევდა, მინამ ესენი დიდათ სდევ-
ნიდნენ გაათავრებულ ქართველთ, ბევრი ბრძოლით ამათაჲ
გამოელიათ ძალა, ოსმალმა დაამდაბლნა იგინი და მიტომ XVI
საუკუნის დასასრულიდამ ველარას აწყობდენ ოსმალთ წინააღ-
მდეგ. მთელ ქართველობისათვის დადგა დიდრ შაგი დღეები
და ყოველივე მუსვრას მიეცა.

ამ მუსრვისა და გმირობის დროს, სამცხე საათაბაგოში
მრავლად სცხოვრობდნენ ქართველ გვარის კათოლიკენი, ხდრე
დაკავშირებულნი კათოლიკობასთან, ესენი და მათი მოძღვარ-
ნი ყოველთვის ევროპის სახელმწიფოთ და პაპის მფარველობის
ქვეშ იყვნენ შესულნი, ამიტომ ოსმალნი მათ არაფერს ერჩო-
დნენ, კათოლიკეთ სამღვდლოება თავისუფლად განაგებდა და
ოსტატურად მოქმედებისათვის მათ დიდ ძალიც შესწევდათ.
ამ დროს, ჯერეთ ისევ ათაბაგობის მორჩილებაჲ ეამს,
როცა ხურსიძეები „ცხის თავად“ ითვლებოდნენ, ლათინის ბე-
რებს დაუმეგობრდნენ და მათგან კათოლიკობა მიიღეს, იგი სარ-
წმუნოება აღიარეს ოფიციალურად, თორუმ შემდეგ ამათაჲ იქ
ისე მოელოდათ გაათავრება, როგორც გაათავრეს სამცხის ყვე-
ლა თავად-აზნაურნი: ფაჩავანდისშვილები, ციციშვილები, ავა-
ლისშვილები, აბაშიძეები, დაასამიძეები, და მრავალნიც ჩვენ-
გნით მოუზღველნი, დღეს მათ ქართული ენა და ლაპარაკიც
ალარ იციან. ხურსიძეებმა აღრვეე სცნეს საქმის ვითარება, მათ
კარგად შეიტყეს, რომ რაკი კათოლიკობას მივიღებთ, მაშინ
ჩვენ პაპის მფარველობის ქვეშ ვიქნებით და ოსმალნი ველარას
გვიწაენ, ველარ გაგვათავრებენო. ეს შოინაზრეს და აღასრუ-
ლეს კიდევაც.

ქეშმაჩიტად, რომ ხურსიძეებს ყველაფერს მოსაზრება შე-
უსრულდათ. ოსმალთს მფარველობის დროს ესენი ქრისტიანად
დაშინენ და მათი ხმის გამცემი არავინ იყო. ხურსიძეების კა-
თოლიკობასთან დაკავშარების ხანად ჩვენ მზგვანის 1580 წლე-
ბი, ე. ი. XVII საუკუნის დასასრულამდე, მიტომ რომ XVII

საუკუნეში ხურსიძეები უკვე ცნობილ კათოლიკებათ ირიცხებიან, თავიანთ დროის კვალად ახალციხეში ყველა ქართველ კათოლიკებს შეძლების და გვარად დახმარებას აძლევენ და შეელოდნენ. ძნელი შემთხვევა იქმნებოდა, რომ ახალციხეს და მის მიდამოებში ოსმალთ მოტაცებით ქართველი ტყვეები წაეყვანათ, ეს ტყვეები ხურსიძეებს ენახათ და მათ-კი იგინი არ დაეხსნათ. ოსმალთა წინაშე დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდათ ხურსიძეებს და ამ ხმის გავლენას მათ ის გარემოებაც უფრო ანიჭებდა და აძლიერებდა, რადგანაც იგინი ათაბაგების წინაშეც უპირველეს მეციხოვნე პირებად ირიცხებოდნენ, სამცხე საათაბაგოს საქმეთა გულ-შემატკაფართ, ქართველების მფარველად და პატივის-მცემლად; ეს გარემოება ამათის გვარისა არ არის უმნიშვნელო. ვიდრე სამცხე-სათაბაგოს ერთგული ათაბაგები ჰყვანდნენ, მინამ ხურსიძენიც მათთან ერთად იბრძოდნენ ოსმალთ წინააღმდეგ, ხურსიძეებს მანუჩარ პირველთან, მანუჩარ მეორესთან და მესამესთანაც ბევრს ცხარე ომებში მიუღიათ მონაწილეობა და ბევრს ალაგას უმუსრავთ მტერი, სადაც ხურსიძენი პირველნი ყოფილან*).

როგორც სჩანს, ხურსიძეების კათოლიკობასთან დაკავშირებას ათაბაგების წინაშე არაფერი მნიშვნელობა ჰქონია და თვით ათაბაგნიც ელტოდნენ კათოლიკობას. მეტი სახსარი აღარ იყო, მაშ რა უნდა ექმნათ, ორში ერთი რჩებოდათ, ან იქილამ მოშორება, სხვაგან გადასახლება, თუ არა და სიკვდილი. კათოლიკობა-კი ქრისტიანობა იყო და შემომფარგლავიც მათის ცხოვრების და მამულ-დედულის უფლების. ამიტომ ხურსიძეები თავიანთ დიდ-მამულებს ვერ გამოეთხოვნენ და იქვე დაშინენ სიამოვნებები, ამიტომ გადავიდნენ აღრევე კათოლიკობაზე და მათის მაგალითით სხვებიც დაუკავშირდნენ კათოლიკობას, ისიც უნდა ითქვას, რომ ახალციხეში ქართველთა შორის კათოლიკობა აღრიდგანვე ბევრ გავრცელებულე ხურსიძეების კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგაც ყველანი

*) იხილედ ლ. ისარლოვის წერილები.

ახალციხეს, გადმოსახლდნენ და დასახლდნენ სოფ, ივლიტას რომელ სოფელიც ძველათგანვე მათ საკუთრებათ ითვლებოდა და სადაც ქართველ კათოლიკენი სცხოვრებდნენ, აქედგან ემსახურებოდნენ ახალციხეში ათაბაგებს.

ხურსიძეებს თავიანთ საკუთარი ყმანიც ჰყოლიათ, ყმებთაჲ განის ზოგნი კათოლიკობაზედ გადასულან, ზოგნი არა. ეს გარემოება ხურსიძეებსაც კარგად სცოდნიათ. იმ დროს, ივლიტის ქართველ-კათოლიკებს თავიანთ საკუთარი ეკკლესიაც ჰქონიათ, ჯკანასკნელ ივლიტის კათოლიკების ეკკლესიას ხურსიძენი დაეპატრონენ. თუმცა ივლიტის პირველ ძველი ეკკლესია ქართველთა ხურსიძეების პატრონობის ქვეშ იყო, მაგრამ იგი მაინც ოსმალთაგან შემჯსრვილ იქმნა სრულიად XVII საუკუნის ნახევარს, მის მერმე ისევ ივლიტელთა და ხურსიძეების დახმარებით სხვა იქმნა აღშენებული. ბევრათ პატარა და ძველთან არაფრათ არ შესადარი. იმ დროის ქართველ კათოლიკეთ თავად-აზნაურებში ხურსიძეები თითქმის პირველ სახლის შვილებათ ითვლებოდენ, ასევე იყვნენ მართლ-მადიდებელთ და გაათარებულთ ქართველთ წინაშეც, ამათი ხმა და შიში თვით ოსმალებსაც ჰქონდათ და მიტომაც იყო, რომ ახალციხის „ციხის თავება“ მათ ყოველთვის ხელში რჩებოდათ ჯვენებლად. XVII საუკუნის დამდეგიდამ ხურსიძეებში კათოლიკობა უკვე მკვიდრათ იყო დანერგილი. მათი გვარი წარმოადგენდა კათოლიკეთ ჯგუფს, ხოლო მათ გვარში იყო რამდენიმე პირი ბერძნის ტიბიკონისა, იგინი კათოლიკობას არ დაუკავშირდნენ. ვერც მართლ-მადიდებლობას აღიარებდენ, რადგანაც სამცხეში საერთოდ მოისპო ქართველთ სამღვდელოება, ბერნი და ეპისკოპოსნი შემცირდნენ, ამაზედ „ქართლის ცხოვრება“ აი რას მოგვითხრობს:

„არამედ ეპისკოპოსნი და მონასტერნი წინათვე შდიდობათა ამათა შინა ათბეგთათა და უმარჩილებითა ქართლის წათადიკოზისათა შემცირდებოდნენ ურწმუნებებითა შესხთა, რამეთუ მიუხმოდენ შამუღ-შეწირულობათა, შემცირდებოდნენ და მოიშლებოდნენ მათაჲ ვართაგან და შემდგომათ უმეტეს დაზურაობისა ტაყდასჯეთისა და

შავშეთ არტანუჯისა ოსმალთაგან, არღარა მოიხრებოდა მუნ, ვინაით-
გან მოუხვენიეს ოსმალთა სრულად მამულ-შეწირულებანი და არღარ-
ვინ იყო მეტრევე მონაზონებისა და წარაქვნიდათ მუნიდამ სიწმინდენი
ხატთა, ჯვართა და ნაწილთა სამცხეს, ქართლს, იმერტს. ეგრეთვე
აწ-ცა მხლელად სამცხეს უმეტესად იქმნებოდნენ, რამეთუ არღარა
იყო ეპისკოპოსნი ანუ მონასტერნი, ვინაიდგან რისხვითა ღვთისათა
გამაჰმადიანდებოდნენ ყოველნი წარჩინებულნი ამ ქვეყნისანი და
დაიწყეს მიერით თათრობა, რამეთუ უამთა ამათ მაკვლდებოდა ქრის-
ტიანობასა: არა იყო მორჩილება კათალიკოზისა, ანუ ეპისკოპოზისა
და სამღვდელთა. არამედ ოხრება ეკკლესია-მონასტერთა და შენება
ჯამთა: ხოლო მორწმუნენი ჰფარვიდენ და მალვიდნენ ხატთა, ჯვართა
და ნაწილთა წმიდათა და სხვათა წარაქვნიდათ პირველისებრ იმე-
რეტს და ქართლს და ივლტოდანცა წარჩინებულნი, რომელნი სძუ-
ლობდნენ მაჰმადიანობასა, რამეთუ განაგებდა საფარ თუშა ნებითა
ოსმალთათა ყოველსავე: 'ამას საფარ თუშას სთხოვა მოურავმან სპა-
ნი და მოვიდნენ ჯტოლვილნი სპანი ამისნი და მოურავიცა მოვიდა
მისთანა, მერმე წარვიდნენ სტამბოლს: ხოლო შემდგომათ ესრეთის
განგებთა მოკულა საფარ-თუშა წელსა ქს. ჩქლე, ქრ. ტკბ. არამედ
ამის ქვემოთნი არღარა იწოდებოდნენ ათაბაგად, თვინიერ საქართვე-
ლსაგანთა. გარნა ახალციხის თუშათ: ხოლო ვინადგან მოეცა ხონ-
თქარსა თერმანი მკვიდრობისა საფარ-თუშისათვის, შემდგომად სიკვ-
დილის მამათა მათათ. წარვიდაც სტამბოლს და მისციან ქრთამი
და მათ წარმოავლინიან თუშად“.

სწორედ ამ უბედურობის დროს, რომელსაც ქართლის
ცხოვრება* ასწერს, რაღაც მანქანებით რამდენიმე პირი ხურ-
სიძის გვარისანი მუსულმანობასთან იქმნენ დაკავშირებულნი.
ამ გარემოებამ ხურსიძეების გვარის წევრთ შორის დიდი გან-
ხეთქილება დაბადა, დიდი მტრობა და შუღლი, მაგრამ ქრის-
ტიან ხურსიძეებმა ვერლარა გააწყეს რა სახლის კაცებში, ერთ-
მანერთს მოშორდნენ. ქრისტიან სამკვიდრო მანათ ახალციხე
და ივლიტა იყო და მუსულმან ხურსიძეებისთვის-კი ქვაბლიანი,
ანუ აღუგენი; სადაც აქამდეც-კი სცხოვრებენ ხსენებული გვა-
რის შთამომავალი მუსულმან ხურსიძეები. როგორც ვიცით,

მუსულმან და ქრისტიან ხურსიძეებთ შორის მამულების შესახებ სადავო ბკობა-კი არ ჰქონიათ მიღებული, ეს როგორც სამცხეში სხვა დიდებულებმა იცოდნენ. მომავალში მთელის აღუგენის მამულების მფარველ პატრონათ მუსულმან ხურსიძეები გამოცხადებულან. გათათრებამდე ხურსეების კავშირი ათაბაგებთან განუყრელად სჩანს. ათაბაგნი ხურსიძეებს ისე უმზერდნენ, როგორც ერთგულთ ქართველთ და ქვეყნის საჭიროებისთვის მხნე მეომართ, მამულის მცველთ და მფარველთ, ასე იყო ამათი პატივის ცემა ათაბაგთა წინაშე და თვითაც შესაფერად იღვწოდნენ ქვეყნისთვის.

ხოლო როცა ათაბაგებთ შორის ბოროტებამ გაიდგა ფესვი და ბექა ათაბაგმა იკადრა არა საკადრებელი საქმე და განიძრახა ბოროტება, მას შემდეგ-კი ხურსიძეებსაც აეყარა პატივი. ხურსიძეებს და ათაბაგებთ შორის უსიამოვნება ჩავარდა. ბექა ათაბაგი მელურად დაწყნარდა და ლივანაში მიეცა ცხოვრებას. ათაბეგობას განაგებდა მანუჩარ მესამე. მანუჩარ მეორის სიკვდილის შემდეგ, მანუჩარ მესამე სტამბოლს წავიდა, სულთანნი ნახა და საქართველოს შესახებ მოლაპარაკება გამართა. უკანასკნელ პირობა შეკრეს, სულთანმა ქრისტიანობით დამტკაცა მანუჩარ მესამე და საქართველოში გამოისტუმრა. მანუჩარი შავი ზღვიდამ ლივანაში გაემგზავრა თავის ძმის შვილთან, მანუჩარმა თავის ძმის წულს უამბო ყოველივე, რომ სულთანმა ქრისტიანობით დამამტკიცა და პირობა დავსდეთ, რომ დღეის შემდეგ ქართველთ გათათრებას თავს დაანებებსო. ჩვენ მასთან ხარჯის მიცემის მეტი სხვა აღარა გვექნება რა გარდასახადიო.

ბექას გულში ბოროტება ჰქონოდა, ვახშამზედ ბიძას საქმელში საწამლავი შეაპარა და მოწამლა, ათაბაგ მანუჩარი გათენებამდე მოწამლვით გარდაიცვალა, მეორე დღეს მისს თანახმლებულთ ათაბაგის გვამი ახალციხეს წამოასვენეს და ბექა ათაბაგი-კი სტამბოლს გაიქცა, სულთანნი ნახა, აცნობა მანუჩარის ს-კვდილი და აუწყა: ათაბეგობას თუ მე მომცემთ მზათვარ, რომ ეხლავ გავთათრდე და მის შემდეგ, ვეცდები, რომ ქართველებიც გავთათროვო. სულთანს ძრიელ ესიამოვნა, ხო-

ლო, სულთანმა უთხრა, რომ ჩვენი საქართველოში ანაბეგობის მოშლა გვინდა, რადგანაც ეს ქართული წეს-ჩვეულება არისო, ჩვენ ფაშობას მოგცემთ, ოსმალურათ განგამწესებთო. ბექა თანახმა გახდა, იგი მალე ვაათათრეს, სახელად საფარა უწოდეს და ახალციხის ფაშად გამოამწესეს, პირობა ასეთი დადეს: რომ ფაშობა ერთის პირიდან მემკვიდრეობით მეორეზედ უნდა გადასულიყო. ამან დააბრმავა ბექა ჯაყელი და თავის ქვეყნის მტრად და ბიძის მკვლელად აღმოაჩინა.

საფარ ფაშა მალე მოვიდა თათრის ჯარით ახალციხეს და გაბატონდა, 1626 წ., შემოიღო სრულიად ოსმალური წეს-ჩვეულებანი, სამართველოებში ოსმალური ენის ხმარება. საფაშო საქმეებს ოსმალურის ენით დაუწყეს გარჩევა, სრულიად ოსმალურის სახელმწიფოს წესს-წყობილობანი შემოიტანა და დააფუძნა. ყველა მოხელეებს ოსმალური სახელი უწოდა, ამის დროს შემოვიდა და განწესდა ბეგობა, ადობა, აფია-ბეგობა, სანჯახ-ბეგობა და მრავალიც სხვანი, ასევე მოხდა და ამ დროის ახალციხის მცველთ, ანუ „ციხის თავათ“ ოსმალური სახელი ეწოდათ, ე. ი. „ციხის თავის“ მაგიერ „ისარჯი“ ანუ „ისარჯი ადასი“. რაკი შეჩვენებული საფარ-ფაშას მეოხებით ასეთი წეს-ჩვეულება შემოვიდა, ვინ რას იზავდა, ყველას ოსმალური სახელები ეწოდა, ყველა მოხელის ქართული სახელი ოსმალურად შეინაცვლა. ქართველთათვის გაუგებარი სახელებების შემოღება მრავალ ალაგას ისე გადიქცა და ისე განეკიდურა, რომ ზოგიერთ მოხელეთ თანამდებობის სახელწოდება შემდგომ მათ გვართაცკი დაერქვათ, როგორც ეს მოუხდათ ხურსიძეებს.

ყველა იმას ამბობდა, რომ „ისარჯი ადასი“, ისარჯი“ და არა ხურსიძე, ბრალიანს და უბრალოს ყველას „ისარჯი“ გამოეჭიმა ტუჩებზედ და დროის განმავლობაში ისე მოეწყო საქმე, რომ ძირეულს დიდებულ ერისთავთ-ერისთავის თანამდებობის მუქანთ ხურსიძეებს თავიანთ ძველი მამა-პაპეული გვარი ხურსიძე შეეცვალათ და მის მაგიერ მათ მოსისხარ მტრის ენით „ისარჯი“ ეწოდათ. ასე და ამ გვარად ჩვენ ვხედავთ, რომ მაშინდელ

სამცხე საათაბაგოს დიდებულ ხურსიდების შთამომავალნი დღეს ისარლოვად იწოდებიან.

საფარ-ფაშამ მარტო ეს არ იკმარა, რომ ხურსიდეს „ციხის თავის“ მაგიერ „ისრაელი“ უწოდა და სხვა მრავალთაც ასე შეუცვალა სახელნი. მან ოსმალეთის სულთნის დაპირებისა მებრ ქართველთ გათათრებაც აშკარათ დაიწყო. ეს უსვინდისო თავის მტერს ისე დაემონა, რომ ქართველთა წინაშე გათათრების გავრცელებისათვის სისხლს ღვრიდა, მაგრამ არცაღა მესხნი უვარდებოდნენ და ყოველთვის საფარ-ფაშას ძრიელ უძნელდებოდა ქართველთ გათათრების საქმე, ამიტომ ამან ქართველთ ქრისტიანეთათვის შემოიღო დიდი ხარჯი და გასაწესა.*) აღაწერინა მთელი სამცხე-ესათაბაგო და მასთან დაწვრილებით ქრისტიანეთ რიცხვაც. მერე ქართველთ ქრისტიანებზედ განაწესა ასეთის ტვირთი: ქრისიანებს სულზედ დრაკანი, ე. ი. 50 კაპ. ქრისტიანის ოჯახში რამდენიც უნდა სული ყოფილიყოს, იმდენი ხარჯი უნდა გადაეხადნათ. მოსავალზედ ხულითურთ შვიდის თავი. ცხვარზედ—ორი შაური, ცროხაზედ—აბაზი, ცხენსა და კამეჩზე—ექვსი შაური. ხოლო საფაშოდ დრაკანის მესამედი, ე. ი. 17 კაპ. ცოტა მეტ-ნაკლები. ეს შემოუღიად იმ კვალად, როგორც იგი ოსმალეთში არსებობდა. ქრისტიან ქართველნი ამ ხარკმა დიდათ დასტვირთა. ვისაც ამის გადახდა არ შეეძლო, ის რომ გათათრდებოდა, მერე მას ასეთის დიდის ხარჯის მაგიერ მცირე ხარჯს ადებდნენ, რაც ოსმალეთში იყო მიღებული საერთოდ მუსულმანებზედ. ამ ოსტატურმა საქციელმა და ბეჟა ჯაყელის ბოროტებამ ამოაგდო ქართველთ შორის ქრისტიანობა და ყველა ზნე და ჩვეულება ქართველთა. სულათი წლის განმავლობაში, მაგალითებრ 1640 წლებამდე, სამცხე-სათაბაგო ნამდვილ ოსმალეთის, ანუ თათრის ფერი დაედო. იწყო ყოველივე ქართველთა ზნე-ჩვეულებამ გაქრობა და ოსმალურმა აღორძინება.

*) ქართლის ცხოვრება, II ტ. გამ. თფილისი,

ამ ფაშის მოქმედებით გაეთხარა სამარე ჩვენს სამშობ-
ლოს და მოედო ბოლო. რაც ამან ვერ შეასრულა და თავის
ფვარტომობის წესს ჩვეულების მოსპობა ვერ შესძლო, ის თა-
ვის შთამომავლობას დაუტოვა. საქმე და საკვირველობა აქ
ერთი ის არის, რომ როგორი ბოროტიც ბეჭა ათაბაგი იყო,
ისეთივე მისი შვილი აღმოჩნდა და შვილის შვილი როსტომ
ათაბაგი. საფარ-ფაშას შემდეგ 1637 წ. გაფაშდა ძე მისი უსუ-
ფი. საოცარია ამ უსუფის საქმე, ესეც მამასავე ახალი გაათა-
რებული იყო, მაგრამ ესეც მამასავე ნათესავების ჯიბრით ნამ-
დვილი ოსმალის იყო, სასტიკი მუსულმანი, მოძულე ქართველ-
თა და მეტრფე თათრის ზნე-ჩვეულების და წესების. ამან
მართა სრულის ერთგულებით ოსმალთა და ესეც მამასავე სას-
ტიკათ ავიწროებდა ქართველ ქრისტიანებს. თავის მოქმედებით
, „უსუფ-ფაშა მოძულეებდა ქრისტიანობას და შესძინებდა მკვამლა-
ნობას და აღმოიფხვრებდნენ წესნი და რიგნი ქრისტიანობისა
ყოველნივე და შეჭმაცებდნენ მკვამლს“ *).

ამ ფაშის დროს, ქართველთ მართლ-მადიდებელთ გარდა
კათოლიკენიც მიეცნენ დევნას, მაგრამ ეს მცირე ხანს იყო,
ამას მალე მოეწვინა წამალი რომიდან! კათოლიკებს მფარვე-
ლობას უწევდნენ ხურსიძენი. ახალ-ციხის „წიხის-თავნი“. ამ
უსუფ პირველის სიკვდილის შემდეგ გაფაშდა ძე მისი როსტომ
ფაშა. 1648 წ. ამ ფაშის დრომდე, სამცხის თავად-ახნაურის
შვილები და ქალები კიდევ ქრისტიანობდნენ. თვით ამ ფაშის
ცოლიც ქრისტიანი იყო. ეს ამბები სულთანს აუწყეს. მისგან
როსტომ-ფაშას ბრძანება მოუვიდა, რომ შენი ცოლი გაათათ-
რე და მასთან სხვა დიდ-კაცის ცოლები და ქალებიცო. როს-
ტომ-ფაშამ შეისმინა სულთანის ბრძანება, პირველი გაათათრების
ბრძანება თივისს ცოლს გამოუცხადა, ცოლმა არ ქმნა, ჯერეთ
თავი მოიმშია და მით აპირებდა სიკვდილს, მაგრამ ეს მალე
გაუგეს და ძალით ჰური-აჭამეს, მერე კლდიდამ უნდა გადავარდ-
ნილიყოს, ამისთვის გაიქცა კიდევ, მაგრამ კაცები გამოუდგნენ

*) ქართლის ცხოვრებაჲ ტ. II გვ. 10. პეტერბურგს.

და დაიჭირეს და შეიკავეს. ბევრის წვალების შემდეგ ქმარს უთხრა:

— მე ვერ გავთათრდები იმ დრომდე, ვიდრე სხვა დიდ კაცის ცოლებიც არ გათათრდებიანო. თუ ეს იქმნება, მეც მაშინ გავბედავ, თუ არა და ეს ჩემგან შეუძლებელია.!

მაშინ როსტომ ფაშის ბრძანებით გათათრდნენ მრავალნი თავად აზნაურის ცოლები და ქალები, ამ დროსვე გათათრებულან ხურსიძეების გვარის წევრთა ის ცოლნი და ქალები, რომელთა მამების გათათრება 1630 წლებს მიეწერება. საფიქრელია, რომ აღუგენის მცხოვრებთ გამამადიანებულ ხურსიძის ცოლები და ქალები სწორედ ამ დროს უნდა გათათრებულყვნენ. რადგანაც ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ხურსიძეების გათათრების დროს, მარტოდ მამა-კაცთ გათათრება მოხდა, ქალები კარგა ხანს დაშთენ ისევე, როგორც სხვა დიდ-კაცის ცოლები და ქალები, ხოლო 1650 წ. როდესაც გამოცხადდა ყველა ქართველთ თავად-აზნაურთა ცოლების და ქალების გათათრება, მაშინ გამამადიანებულ ხურსიძის ცოლებმა და ქალებმაც იწყეს გათათრება.

ხურსიძეებმა „ცისის თავაბის“ დროს, დიდი მოხერხება აღმოიჩინეს. იგინი ოსმალთა ხელში დიდის ოსტატობით განაგებდნენ; ოსმალებს თავს აწონებდნენ და იმავ დროს თან კიდევ ქრისტიანებს ეხმარებოდნენ. ხურსიძეებთ ისეთი ძალა ჰქონდათ, რომ მით საფარ ფაშას პირობა ჩამოართვეს მისზედ, რომ როგორც ძველად ისევე დღეის შემდეგაც ახალციხის „ცისის თავაბის“ ჩვენს სამკვიდრებელ საკუთრებათ დაშთება და ერთის პირიღემ ეს თანამდებობა მეორე პირზედ გადავაო. როგორც საფარ-ფაშა, ისევე ოსმალეთის მთავრობა ამის პირობის თანახმა იყო და ყოველთვის „ცისის-თავაბის“ ერთის პირიღამ მეორეს პირზედ გადადიოდა. ამის ცნობები უწყებულია თვით ოსმალეთის მთავრობის წინაშე სტამბოლს და ისიც, რომ ერ-

*) ქართლის ცხოვრება, II ტ. 169 გვ.

თის „ციხის თავის“ სიკვდილის შემდეგ, ეს თანამდებობა მისს შვილზედ გადადიოდა, თუ შვილი არ იყო, მაშინ ძმაზედ, ან ძმისწულზედ, „ციხის თავისის“ ასეთი პატივის ცემა ფანატიკ ოსმალეთის იმპერიაში ძრიელ იშვიათი იყო და თითქმის ერთად ერთი მაგალითი. ოსმალნი ძრიელ იშვიათად და ძრიელ ძნელად, რომ სადმე ქრისტიანებისთვის ასეთი თანამდებობა მიეცათ, ეს თითქმის პირველი მაგალითია. ამის საფუძვლად ჩვენ ის გარემოებაც უნდა მივიღოთ სახეში, რადგანაც ხურსიძეები ძველადგანვე თვით ქართველთ მეფეთა დროდგან მეტად ხელოვანი მეციხოვნე იყვნენ, ოსტატი მოლაპარაკე და გათათრებულ ათაბაგ ფაშებზედ ბევრად მაღლა მდგარნი და მოხერხებულნი.

ხურსიძეებს ისე ოსტატურად ეჭირათ თავის საქმე, ესენი ისე განაგებდენ და მოქმედებდენ, რომ ამათი მორიდება თვით ოსმალთაგანაც კი ჰქონდათ, რაც შეეხება ფაშებსა და ბეგების კავშირს და პატივის ცემას და ესეც თავის ზომიერებით იყო. XVIII საუკუნის დამლევამდე, ხურსიძეებს ახალციხეში თავიანთ მამა-პაპური თანამდებობა ეკავათ და ესენი სრულის ოსმალთა მორჩილების და ერთგულების ქვეშ ატარებდნენ, ამათ თავიანთი მამა-პაპური „ციხის თავობა“ XVIII საუკუნის გასვლამდე შეინარჩუნეს,

ასპინძის ომში მეფე ერეკლეს მესხეთის და ჯავახეთის ქართველ კათოლიკენი დიდად ეხმარებოდნენ. ამ ომს, თვით ხურსიძეებიც დიდად თანაუგრძნობდენ და საიღუმლოთ დახმარებასაც აძლევდნენ. ოსმალეთის მთავრობამ მესხელთ და ჯავახელთ ქართველთ კათოლიკეებზედ ეჭვი აიღეს, ბრუნდეს თავლით დაუწყეს მზერა, ასევე ფიქრობდენ ხურსიძეებზედ, მაგრამ ზნევით-კი ვერაფერს უშვრებოდნენ. ხურსიძეებს, თანამდებობა და საქმე ისე ეკავათ, რომ მათ ვერავინ რას გაუგებდა ადვილად. ოსმალეთის მთავრობა მათ ისე ჰყვანდათ დამორჩილებული, რომ იგინი მათ, არამც თუ ორჯულებას დასწამებდნენ რამე საქმეში, არამედ ხშირად წყალობის ფირმანებსაც კი აძლევდნენ კარგის სამსახურისათვის, ამის მაგალითს წარმოადგენს 1732 წ.

მიცემული სულთან მაჰმუდისაგან საგვარეულო წევრთა მადლობის წერილი, სადაც ხურსიძენი ოსმალეთის ერკულებათ არიან მოხსენებულნი,

ამათ ისე ოსტატურად ეჭირათ თავიანთ მეფის და ერის მხარე, რომ აჰას ოსმალის მთავრობა ვერ უგებდა და ყოველთვის უეჭვოდ დიდ მადლობასაც-კი უძღვნიდნენ. ასეთ მადლობათა ფირმანების ცნობები ჩვენთვის დიდათ საინტერესოა და ნამეტურ 1732 წ. ბოძებულის, ფირმანი სადაც ჩამოთვლილ არიან იმ დროის ისარლოვების გვარის წევრნი: ავთანდილი, ლუკა, კარალი (ირაკლი თუ ან კარლოსი), გიორგი, მელქისედი და ბასილი. მთავრობა ამათ თავის ერთგულებად აღიარებს და როგორც ერთგულებითაც თქვენს მამა-პაპას უმსახურნია ჩვენის წინაპრებისთვის, ისევე ჩვენის ერთგულებით თქვენ გვემსახურებიდ და ამიტომ გაძლევთ ამ მადლობის გამოსაცხადებელს ფირმანსაო. აი თვით ფირმანიც:

ფ ი რ მ ა ნ ი .

სულთან მაჰმუდისაგან ბოძებული 1732 წ.

ვინაითგან უფლისა მპყრობელმან და მისმან მიუწოდებლობამან და განკებულებამან და გამოუთქმელობამან და სახელის მისისა დიდებულებამან, ესე იგო, უსწორისად დასაბამითგან ძლიერსა და მიუწოდებელსა და უფელთა მწყაფისად დაუსაბამოსა დმერთმან ჩვენი უძღური თავი ქვეყანასა ზედა ესრეთ გამოაჩინა; ჩვენი დიდების უმაღლესობა უფელსა ქვეყანასა გამოაბრწეინვა და დიდ სახელოვანი სახელი ესრეთ ცხად ჰყო; შემწუნარებლობით სახე მომცა; უფელთათვის ჩვენი დიდი უფლება ბრწეინვალედ მართლ-მსაჯულობით ქვეშე დაწესებითა ერთა ჩვენთა ზედა განაცო; ჩვენი თვით-მპყრობლობა მათ ზედა კარდაფინა და სიმდიდრე სიუხვესა ზედა მოანიჭა, და მშვენიერად მსაჯულად მკურნალად ქვეყანასა წინასწარმეტუველებრ მომ-

ხილებლად მომავლისა და მოსამსახურე კაცთა ჩემთა მწყალობლად,
და ამასა უოფელსა ზედა დიდება მას მხოლელსა.

აწ ბრძანება ჩემი ეს არის და გიბრძანებთ ღვთის სამართლის
გამგებნო, ჩვენგან ზატიეცემულნო. ვინც იმყოფებით ახალციხის ვე-
ქილო და ყაღებო; ახლა ვინც იმყოფებით აწ კიდევ უკუნისამდე კე-
თილ წარმატებულ იყვნენ თქვენი საქმენი ღვთის სამართლის ქვეშე;
აწ თქვენს წინაშე ეს ბრძანთი გვიბრძანებია და ჯერჯერობათ ისმინეთ ეს
ძველათ გურჯის აზნაურნი უოფილან, დიდებულის ჩემის ტახტის
ერთგულნი მოსამსახურენი უოფილან ზაზით, ბაბუით, მამით, აწ და
მარადის იქნებიან. ამათი სახელები: ავთანდილ, ლუკა, მიქაელ, კარა-
ლი, ბადდასარ, გიორგი, მელქისეთ და ბასილ ისარლი. ახალციხის
ძირ მოსახლე უოფილან; ერთგულნი უოფილან დიდისხნით აქომამდე
ზაზები ამათი, ბაბუები ამათი, მამები ამათი ციხეში დგომილან.
ჯუბსანა ან ზარბაზნები რაც არის მანდ და ან რაც იქნება შემნახავნი,
ზედამდგომელნი და მომართველნი და რიგის მიმცემნი, როდესაც
იმერეთში ანუ სხვაგან ლაშქრობა იქნება, ზარბაზნები მოაწეონ და
რიგი მისცენ ერთგულათ და გაისტუმრონ და ემსახურონ ჩვენს დი-
დებულს ტახტსა. აწ რომ ამ სამსახურსა აღგვისრულებენ, ჩვენც ეს
გვეფერობს: საცა ჩემი მოხარჯე მიაწევს და ან მოაწევს, მანდ ხელ-
ში ჩემი ბრძანთი აქვთ; რავარაც დაგვიწერია და ან ფერმანში გვიბ-
რძანებია, ისრე აღასრულებთ. მხენი არავინ შეაწუხოს და არა აწეუ-
ნონ რა ამათ, რომლისა ამის ზევით სახელები გამოგვიცხადებია,
მათს ოჯახებს განთავისუფლებით ამყოფებდეთ, ამიტომ რომ ამ სამ-
სახურზედ ბეჯითად იმყოფებდნენ და დღეს ჩემსასა ნიგრძელსა ილოც-
ვიდნენ.

აწ ეს ჩემი ბრძანება უფროს კაცთა გამოუცხადეთ, რომ მათაც
ჩემი ბრძანება ასე ბრძანებისამებრ აღასრულებდნენ, რომ არასფერ არ
აწეენინონ, ან არ შეაწუხონ რამე საქმეზედ. ამ საქმისათვის წარმო-
ვაფლანე ეს ჩემი ომანის მეზრ უმადლესი ბრძანება ათას ას ორმოცდა
ათას რიცხვში. მარტის თორმეტს გასულს, ესრეთ უურად იღვეით
მანდ შეოფნო. აწ ღვთით რომ მოგივიდესთ ეს ჩემი ბრძანება, ეს
ზემთთ რომ კაცების სახელები გამოგვიცხადებია, მაგათ სახლს კარს
და მამულს თვალ უური დაყარეთ, ბეჯიდათ მიხედეთ, როგორც გვიბ-

რძანებია ისე ჩვენის დიდებულთბისკან, ერთ რამ შესწუხებელი უღბ-
ურებით მიპურება აწაფინ გაბედოს. ვინც იქს და გაბედავს, ამაში
ჩემი ბრძანება არ იქნება. მანდ, რამ ჯიშეიდრებს ხელში ბარათი
შეკრიფი, უჭირავსთ, იმაშიაც ისე გვიბრძანებია და ჩემს ფერმან-
შიაც.

ასე გვიბრძანებია; ის დადის აზრითაც ამ ჩემი ბრძანებით გა-
მჩენილი არის, დაფთრებიც ასე მიცხადებს, აწ მანდ ახალციხეს
ვინც იმეოფებით, დიდი თუ ჰატარა, ეს ჩემი ბრძანება ევგელამ უუ-
რად იღვევით; ამ კაცებს უსამართლობით უდიერობა, ზუღუმობა აწა-
ვინ გაბედოს და უქნას ვინმემ, ან ახირებულათ აწაფინ რამე შეაწუ-
ხონ და არ გაცოდგონ ვინმემ. ეოველივე დაითხოვეთ, რამ არა მნე-
ბავს ამათ რამის წყენა მისდღეში, ჩემი ბრძანება ეს არის. ვინც ეს
ჩემი ბრძანება გატეხოს და ჩემი ბრძანების უმორჩილო იქმნეს, რაც
ჩემს უმორჩილებას ეკადრებოდეს, ისე სამართლის წიგნს დაეკითხეთ;
რავარც ბრძანას სამართლის წი გნმა: ახით საცემი იუოს, ჯახი უსფით
ახირებულბით, რამ რამე ვინმემ გარდაასდევინოს, რამდენიც იუოს,
ურთი თრათ გარდაასდევინეთ, და ამათ მიეცით.

სასიკვდილო თუ რამ დაუშავოს ვინმემ, დანაშაული კაცი თქვენც
შეკალით, და არჩევით. ასე გვიბრძანებია და ასე უურად იღვევით, ეს
კაცები რამ მე რამეზედ შემომახვეწით, რაც მიბრძანებია არ დაი-
შახსოთ, ეს ჩემი ბრძანება უსიკვდილოდ ჩემს საბრძანებელში არ და-
ვუყენებ. ასე უურადიღვევით ეოველთავემ ჩემი ხოსრიფანის ბრძანება
გამომიცხადებია და ესრეთ ჯეროფნათ დაიჯერეთ თქვენ ეოველ-
თავემ.

სულთან მამუდის ბრძანება არის და ზემოთ მისი თურა და ბე-
ჭედი აზის.

ეს ფირმან სულთან მამუდისა, ბეჭედი დასმულია.

ფირმანში ნათქვამია, „თქვენ, ჩვენი ერთგული ხართ ისევე,
როგორც თქვენი ჰაზა, ჰაზის მამა, ისევე მამა თქვენიც ჩვენი ერთ-
გული იყვნენ“.

მოგვითხრობს კიდევ, რომ ამიტომ გიძღვნით მაღლობასაო, თქვენ ახალციხის მოსახლენი ხართ ქართველები (გურჯები) და თქვენი წინაპარნი ყოველთვის კანდიერად და სინდისიერათ ასრულებდნენ თავიანთ თანამდებობას და მოვალეობასაო. ასეა ყოველგან, სადაც-კი ქკვიანი და მოხერხებული კაცები განაგებენ. ქკვიან და დარბაისელ მოხერხებულ კაცს ვერაფერს რას გაუგებს, თვით მოსისხარ მტერმაც-კი არა უნდა იცოდეს რა და ავთა და მოუსაზრებელ პირთაგან-კი ეს ასე არ მოხდება და ყოველ საქმის განძრახვათა ცნობას მტერი წინათვე შეუტყობს. ამის მაგალითია ქართველთ ცხოვრებაში 1832 წ. *).

სულთანის ფიქრმანი მოწმობს, რომ ისარლოვის გვარის წევრნი ჩვენი ერთგულნი იყვნენ და არიანო. ჩვენ-კი ვიცით რომ მათზედ უერთგულესად იგინი ქართლ-კახეთ-იმერეთის ერის და მეფეების ითვლებოდნენ. ამის მაგალითს წარმოადგენს თვით ის გარემოება, რომ XVIII ნაუკუნეში, ქართველთ ტყვეთა პატრონათ და დამხსნელად ახალციხეში, თითქმის მარტოდ ეს ხურსიძენი ითვლებოდნენ და რაც შეეხება ფაშებისა და ქართლ-იმერეთის მეფეების საქმეებს და მათ მომხრეობას, თითქმის ერთად ერთ გულ-შემატკივრად ესენი ითვლებოდნენ. ამათ მეტი ქართლის და იმერეთის მეფეების დამხმარედ სხვა არაფერს ჰყვანდათ და ოსმალის ყოველს ჩვენს სამტრო დასალუბ ცნობებს მეფეებს იგინი ატყობინებდნენ. ამათ ოსმალის ბევრი რამ საჭირო საიდუმლო ამბები შეუტყობინებიათ ქართლის და იმერეთის მეფეთათვის, რაც რასაკვირველია ყოველთვის საიდუმლოთ დაშთენილა. ქართლის მეფე და იმერეთის ბატონი ამიტომ ხურსიძეებს დიდს პატივს აგებდნენ და ანიჭებდნენ. ოსმალის მთავრობა მათ ვერაფერს უტყობდა, ნაცვლად „ციხის თავობის“ ძველადგანვე ახალციხის ჯაბახანაც-კი მათ ჩააბარეს ე. ი. არტილერია. ასეთი თანამდებობა ეკავათ მათ და არ

*) კავკასიის აქტის V ტ. დ. ს. დოდაშვილის ცხოვრების ცნობები.

შეიძლება აქ არ განვიმეოროთ შემდეგი მარად მოსაგონი ცნობა ხსენებულის გვარისა.

ხურსიძეები საქართველოს მეფეების ისეთი პატივის მცემლები იყვნენ, რომ თვით ასპინძას ომის მეთაურობა სამცხიდა საიდუმლოთ პირ და პირ ხურსიძეებს და სხვა კათოლიკეებთ ეკუთვნისთ, იგინი მეფე ერეკლეს საიდუმლოთ დიდათ ამხნევებდენ და სხვა და სხვა საჭირო ცნობებს აძლევდენ, რომ იგი ოსმალთ წინააღმდეგ ამხედრებულიყო და ახალციხეზედ წასულიყო საომრად და უკანასკნელ ბრძოლით ახალციხე აეღო, რაც ქართველთ სამეფოს ძლიერებისთვის მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქმნებოდა. ამისთვის იგინი დახმარებასაც-კი აძლევდენ და სულით და გულით ენატრებოდათ, რომ ჯერეთ ახალციხე და მერე მთელი სამცხე-საათაბაგო ქართლ-კახეთის სამეფოსთვის შემოერთებინათ და მით გაძლიერებულიყო საქართველო. ახალციხის კათოლიკენი არამც თუ მარტოდ ამას ნატრობდენ, არამედ მათი უაღრესი შრომა და ღწვა იმასაც კი შეეხებოდა, რომ იმერეთის ყველა სამთავროები და სამეფო ქართლ-კახეთს დაკავრზირებოდნენ და ბოლოს ასეთის კავშირით ქართველი ძლიერი სამეფოც დაარსებულიყო. ამის თავდარიგი კათოლიკეებში ყოველთვის მკაცრად განისმოდა მათ პატრებთაგან, რომელთაც კარგი ცოდნა ჰქონდათ, საქართველოს აწეწილს მდგომარეობასაც კარგად იცნობდნენ და მის საკურნებელ მალამოს გზა და კვალიც იცოდენ, რის მოძებნას და შექმნასაც თვის მრევლს ყოველთვის ვალდებულებით ასმენდნენ. ამისთვის საჭირო იყო პატრების რჩევით ერთობა.

ყველა ამ დანაწილებულ ქართველთ შორის მხოლოდ მარტოდ ერთად ერთი ერთობა იყო საჭირო, მათ რომ ერთობა ჰქონოდათ, მაშინ ვერც ოსმალი დასჯაბნდა და ვერც სპარსნი. ქართლი კახეთს ებრძოდა, ქართლი იმერეთს, იმერეთი სამეგრელოს, სამეგრელო აფხაზეთს, აფხაზეთი გურიას და ხშირად ყველა ესენი-კი სამცხე-საათაბაგოს. სამცხემ დიდი წვა და დაგვა გამოიარა, ამატომ ოსმალთს მონებაში მყოფნი ქართველნი ადვილად მიხვდენ ერთობის მნიშვნელობას. თავისუფლად

ლად მყოფ ქართლ-კახეთ იმერეთის სამეფოს ერთ-კი ვერაფერი შეაგნეს, რამდენათაც ქართლ-კახეთ-იმერეთის დაკავშირებას ახალციხის ქართველ-კათოლიკენი ნატრობდენ, იმდენი მოსაზრება მთელს ქართლ-კახეთ-იმერეთის ქართველთ არ ჰქონდათ. ოსმალის მონობის ქვეშ ყოფილ ქართველ კათოლიკეთ უფრო კარგათ ესმოდათ ერთობის მნიშვნელ ობა ვიდრე სხვათა. ოსმალის საქართველოს ყველა ქართველის ნატვრას მხოლოდ ეს შეადგენდა, რომ იმერეთს — ქართლ-კახეთი დაკავშირებოდა, ქართველთა ერთი მეფე გამოცხადებულიყო და ბოლოს ეგები სამცხე-საათაბაგოც დაეპყრათ, საქართველო ისევ გაერთიანებულიყო, ქართველთ ხმას გახმაურება და აღაღადება დაეწყო. ამას ნატრობდენ ახალციხის ქართველ-კათოლიკენი და ქართველნი და ამის იმედით სცხოვრობდნენ, მიტომ იტანდენ ოსმალთაგან მრავალ ნაირ ტანჯვას და ვაებას, მხოლოდ მიტომ რომ ბოლოს მაინც დავძლიოთ ჩვენი მოსისხლე მტერი ოსმალნი. ახალციხე ისევ საქართველოს დაუკავშირდეს, ჩვენს მეფეს, სამეფოს, ესეც ჩვენი ქალაქია, ქართველთა და აქაც ქართველთა ძალა განშტკიცდეს და ჩვენ კიდევ სახსარი მივსცეთ აქ გამაგრებას და მის ძალასო.

შაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ, მათი ნატვრა ვერ ასრულდა, თავისუფლათ მყოფ ბედასლ ქართლ-კახეთ მეოხებით. რომელთაც იმერეთის ერის თხოვნა საქართველოს ნაწილ-ნაწილად დაყოფილ სამეფოების და სამთავროების დაკავშირების შესახებ უარი ჰყვეს და მით ჰგმეს ქართველთ დიდებულთ ბრძენ კაცთა და მუშაკთა დავალებანი. ყველა ამ მოსაზრებათა პირველ მნატვრელ და დამწყობათ ახალციხის კათოლიკენი და ხურსიძეები ითვლებოდნენ. ქართლ და იმერეთში ეს ყველამ კარგად იცოდა, მაგრამ საიდუმლოთ, არსად არავის რა გაუგია, მეფე ერეკლეს, ახალციხის კათოლიკებმა და ქვეხა კაცებმა აღუწყეს, რომ ჯერეთ ანპინძის ციხე აიღეთ, მერე იქილამ ახალ-

*) საქართველოს გაათავრება, ჩემი. 1902 წ. თბილისი.

ციხესაც ადვილათ აიღებ, რადგანაც ასპინძის¹ ციხე მაგარია და მის შემდეგ მთელს დასავლეთ საქართველოსაც ადვილათ დაიმორჩილებთო. პირველი საქმე და ძალა ის უნდა იყოს თქვენო. ეს რასაკვირველია ჭკვიანი მოსაზრება არის და ყოველივე კარგათაც მოხდებოდა. იმდროლი ქართველთ სისხლი უბრალოთ არ დაიღვრებოდა, მაგრამ ქართველთ ეწვიათ უბედურება, მეფე ერეკლეს უღალატა უპირველესად ზაქი-ქამიამ და მეორე რუსის გენერალმა ტოტლებენა. ამათ დაიხვიეს მეფე ხელზედ და მოატყუილეს, რაის მეოხებითაც ასპინძას დიდი ძალი ქართველობაც გაწყდა და ყოველივე შრომა ქართველთა უბრალოთაც დაიკარგა. მეფე ერეკლემ ამაზედ ბეჭრი სტუქსა შვილი მაგრამ რაღა დროს. გიორგი მეფემ იმ თავიდან სულ ასე ჯიბრით ექცეოდა მამას! რუსის გენერლის შესახებ საჩივარი იქმნა რუსეთში გაგზავნილი. გენერალი დასჯილ იქმნა ეკატერინა იმპერატრიცისაგან.

ყველა ამ უბედურს საქმეებს ახალციხის და ჯავახეთის ქართველნი მწუხარებით უმზერდნენ. 1770 წლების შემდეგ, ხურსიძეების გვარის ზოგიერთი წევრთა სამრეწველო საქმეს მოჰკიდეს ხელი და მის მეოხებით ქართლსა და იმერეთშიაც იწყეს მოგზავრობა. მგზავრობას, რასაკვირველია ვაჭრული ხასიათი ჰქონდა მიცემული, მაგრამ უმთავრესად საქმის მიზანი-კი სხვაჲ საც შეეხებოდა, ამ გარემოებით ხურსიძეებმა დიდად ისარგებლეს და ოსმალთ უეჭვოდ დაუახლოვდნენ როგორც ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე მეორეს, ისევე იმერეთის მეფე სოლომონ პირველს. ხურსიძეების დაახლოვება ერეკლე მეფეს და სოლომონ პირველთან ქართველობის მალამოდ უნდა მივიღოთ, რადგანაც ხურსიძეები ოსმალეთის ისეთნი ერთგულნი იყვნენ, რომელ ერთგულებაც მხოლოდ საქართველოს ერის ერთგულებათ უნდა ჩაითვალოს და მათის მოსისხარ საქართველოს დასალუბავ ოსმალისათვის-კი საღალატოდ, მტრობად და თითქმის გაცემათაც-კი.

მაგრამ რა ვქნათ, ჩვენი ვალიც ასეა, ვინც ჩვენ შეგვიყვარებს ჩვენც მას შევიყვარებთ, ვინც ჩვენი ქვეყნის და ერის

სისხლს დაღვეს, ჩვენც მისი სისხლის დაღვევას მივესწრაფით. ხურსიძეების სამშობლოს სისხლს ოსმალოები სომდენ და მიტომ ხურსიძეებმაც საშაგიერო გადაუხადეს ოსტატურად, ეს რომ ამათ ასე არ ექმნათ, მაშინ ხურსიძეები საქართველოს მოღალატეთ ჩაითვლებოდნენ, მტრებად, მაგრამ არა, ამ პარებმა მთელი თავიანთი ოსტატური ძალ-ღონე მხოლოდ თავიანთისავე დაუძინებლის მტრის მონების ბრძოლას მოანდომეს, რასაც ოსმალნი ქართლ-კახეთს, იმერეთის დასალუბად რამეს განიძრახებდნენ, ყველა ამ დასალუბ მოვლენათა ცნობებს ხურსიძეები თავიანთ ტახჯულს საქართველოს საყვარელ თანამემამულეებს და მეფეებს დაწერილებით აცნობებდნენ. ამათ რომ ასე არ ექმნათ, მაშინ თქვენი მტერი, თუ ხშირად რა დაემართებოდათ სანაქებო გმირს ქართველებს, გონი ჩვენი სამშობლოც კი აეკლოთ მათ, აეღოთ გორი, თფილისი, მერე კახეთსაც დაიჭერდნენ და მის შემდეგ რაღა ფიქრი უნდა მთელ ქართლ-კახეთს დაღისტანთან გააერთიანებდნენ, მერე გაათათრებასაც ადვილათ დაუწყებდნენ, მაგრამ არა, ეს ასე ვერ მოხდა და ვერცარაოდეს მოხდებოდა.

სწორეთ ამ დროის პირებათ ჩვენ უნდა ვაწამოთ ის ხურსიძეები, რომელთაც 1733 წ. სულთან-მაჰმუდისაგან სიგელიც მიუღიათ. ხოლო ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ იმ დროს ესენი ახალგაზდები იქმნებოდნენ და მის მეოხებით 1770.—75.—80 წლებსაც ადვილათ მოადწევდნენ. ამ გვარის წევრთა ცნობების შესახებ ისევ თვით მათისავე საგვარეულო ცნობებიდან ვისაუბრებ.

ზემოთ ხსენებულ ქართველ კათალიკ ხურსიძეების შთამომავალს ახალციხეს საკმარისი ხმა და გავლენა ჰქონიათ და იგინი ყოველთვის თავიანთ ერის კვალად წარჩინებულ პირებად ყოფილან მიღებულნი. რასაკვირველია, ამ საპატიო პირებში მოჰყვება სახელები ზოგიერთის იმ პირებისაც, რომელნიც სულთან-მაჰმუდის მიერ ბოძებულს სიგელშიაც მოიხსენებიათ. შინც ყოველ შემთხვევაში ვიტყვი, რომ მეფე ერეკლეს კარზედ ხურსიძებთაგანი დიდათ დაახლოვებული ყოფი-

ლო ლუკა ისარლოვი. ამავე დროს, იმერეთში, სოლომონ მეფის კარზედ იმყოფებოდა მელოქსედ ბატანჯანა—ისარლოვი, რომელსაც მეფე სოლომონის წინაშე დიდი ნდობა ჰქონდა მოპოვებული.

მეფე ერეკლემ ისურვა ლუკას სულიერად დაახლოვება სამეფო საქმეების გამო და საყოველთაოდ თბილისში დასახლება, ამიტომ მას მეფემ მშვენიერი ადგილები უბოძა და მასთან ფულიც გადასცა შენობის აღსაგებათ და ბაღების გასაკეთებლათ. ლუკამ თბილისში გააკეთა კარგი სახლი, გააშენა მშვენიერი ბაღები და თფილისში მიეცა ცხოვრებას. მეფის წინაშე ყოველს საქმეში ლუკა დიდს ნიჭიერებას იჩენდა. მეფემ იგი რამდენჯნისმე ახალ-ციხეშიაც გაგზავნა ფაშასთან მოციქულად. ფაშასთან ლუკა მეფის მინდობილებას დიდის ერთგულებით და პატივით ასრულებდა. ლუკამ ვეკილ-ელჩობიზი და მოციქულობით საკმარისი ერთგულება დაიმსახურა მეფეს წინაშე, უკანასკნელ მეფემ მას ურჩია, რომ სამუდამოთ თფილისში დასახლებულიყო და ცოლიც შეერთა. ლუკამ მეფის ბრძანება შეასრულა და მეუღლედ შეერთა თბილისის ქართველ-კათოლიკ-ახნაურის ნებიერიძის ქალა, ანნა, ეს ქალი თბილისში გაზრდილი იყო. ამ გარდმოცემაში მოხსენებულის ცნობებიდგან კარგად სჩანს, რომ თირმანში მოხსენებულნი ლუკა ისარლოვი სხვა უნდა იყოს და ეს ისარლოვი სულ სხვა დროისა, ლუკა ისარლოვი ჩვენ ამ ლუკას და მის ძმების პაპად მიგვაჩნია. ახალ-ციხეში გარდასახლებას ძრიელ ერიდებოდა, როგორც ოსმალოს სამფლობელოში და ამიტომ იგი საყოველთაოდ თბილისში არჩევდა ცხოვრებას. რაღა ფიქრი უნდა, რომ სამცხე-საათაბაგელი ლუკაც თფილისში იცხოვრებდა, ქართველთ მეფის ქვეშევრდომობას მიიღებდა, ლუკას ასე დასახლება, მეფე ერეკლეს მიტომ ენატრებოდა, რადგანაც ლუკა ხურსიძის ბიძა ბასილა, იმ დროს, ახალ-ციხეში „ციხის თავად“, ანუ „ისარლოვად“ იმყოფებოდა და ე. ი. ახალციხის ციხის კარის მცველად მძლეთ ვისაც მეტად დიდი ხმა და გავლენა ჰქონდა ახალ-ციხის ფაშების წინაშე, გარდა ამისა რომ ლუკას ახალ-ციხეში

დიდი გავლენიანი თანამდებობის ძმა ჰყვანდა, თვითონ ლუკა ისარლოვიც საუკეთესო, სანდო ქართველი პირი იყო ქართველთა მეფისა და საქართველოსთვის.

მეფე მას იცნობდა, როგორც ქართველთათვის გულ-შემატკივარს პირს, საქართველოს მოყვარეს და სხვანი. ამის მაგალითები ლუკას არა ერთხელ დაუმტკიცებია მეფის წინაშე. ამიტომ მეფე ერეკლე თავისს სამეფო საჭირო საიდუმლო საქმეებსაც-კი ანდობდა, თან ავალებდა ქვეყნის საქმეში მონაწილეობის მიღებას. ლუკა ისარლოვი დიდი გულ-შემატკივარი იყო ქართველთა მეფობის და მიტომ იგი ყოველთვის მხურვალედ იღებდა მონაწილეობას ყველა საჭირო სამეფო საქმეში, ყველა დავლებაში იგი სრულს ჭეშმარიტებას იჩენდა, უსამზღვრო სათნოებას, რაც მაშინ მრავალთ დიდებულთა წინაშე ერთობ იშვიათი იყო, დამცირებელი. ამიტომ მეფემ იგი რამდენ გზისმე ამგზავრა სპარსეთში შაჰის წინაშე ელჩათ, სადაც მას ერთ მგზავრობის დროს ბოლოც მოელო. ამის გარდაცვალების რიცხვი 1794 წ. უნდა ეკუთვნოდეს. რადგანც 1795 წლის შემდეგ, ლუკა ისარლოვის ხსენება თფილისში სულ აღარა სჩასს, თითქმის ისობა საყოველთაოდ. ე. ი. სპარსეთში რჩება, იქვე კვდება. ამის ცხადი საბუთია ის გარემოებაც, რომ ლუკა ისარლოვისაგან დატოვებული ერთი ცნობა მხოლოდ 1794 წ. გვიჩვენებს, მის სიცოცხლის შემდეგი დროის ცნობა სპარსეთში უნდა ვეძიოთ, სადაც გარდაიცვალა კიდევ. ლუკას ჰყოლია ოთხი ვაჟიშვილი: გრიგორი, რომელიც ინდოეთში გარდასახლდა 1799 წ., ივანე, სტეფანე და პეტრე. ქალი სამი: ბარბარე, მაია და ნათელა. მაია მეფისთვის მეუღლე, ნათელა ქართველ კათოლიკ აზნაურის, მეფე სოლომონის ნაზარის დათიაშვილის მეუღლე ქუთაისს. ბარბარე მეუღლე დინიბეგოვისა.

როგორი ჭკვიანი კაციც ლუკა ყოფილა, როგორც ამას ჰყვარებია თავის ერთი და მისი ბედნიერება, სწორეთ ისეთივე ყოფილან მისი შვილები, თუ კაცი და თუ ქალი, მაგალითებრ, ლუკა ისარლოვის ქალი ბარბარე ჭკვიანი მანდილოსანი ყოფილა, კარგად მომწრე ქართველთა მეფობისა და მასთან სამეფო

სახლშიაც იგი ხშირად დაიარებოდა ბატონის ქალებთან. ბარბარეს ბევრი რამ ძველებული ამბები ხსოვებოდა, ნამეტურ ერეკლემ მეთვის შესახებ. 1840 წლებში, ამ ქალს თავისს ძმის წულისთვის აი რა საყურადღებო ამბავი უამბნია, რომელ ამბებიც სხვა ძველ მოხუცებულებსაც შეუმოწმებიათ და ქეშმარიტებათ უღვიარებიათ ამ ქალის ნაამბობი ცნობები.

იმ დროის ქართველ ქალთა ვითარების შესახებ უნდა ითქვას, რომ იგინი თავიანთ დროის კვალად იზრდებოდნენ ყოველი მათგანი იყო მწიგნობარ და მტრფობელ ქართველთ ცხოვრების, ნამეტურ ასეთ დარგით იყვნენ აღვსილნი ლუკა ისარლოვის ქალები, რომლის ერთმა, ანნამ შემდეგ დროს, შესამჩნევი სახელი და ღირსება დაიმკვიდრა.

ლუკა ისარლოვი მეფე ერეკლესთან ძრიელ ხშირად დაიარებოდა, ხან მუდამ დღევაკი, მეფესთან დიდათ დაახლოვებულ იყო, მეფეც დიდს პატივს ანიჭებდა. ერთხელ, ლუკა მეფის სახლში გაიხლათ და იქილამ შინ ძრიელ გაჯავრებული დაბრუნდა, ჩვენ, ქალებს, ყველას გვეწყინა და შევკრთით, მაგრამ მიზეზი ვერა გავიგეთ რა, მეორე დღესკი შევიტყვეთ, რომ ლუკა ძრიელ გაეჯავრებინა ოსეთა ყორღანოვს, დარეჯან დედოფლის მილახორს (Начальникъ конюшнй) მიზეზი გაჯავრებისა იყო შემდეგი: დარეჯან დედოფლის წინაშე მილახორი საკმარისად პატივცემულ იყო და მიღებული. ამ გარემოებით იგი დიდათ სარგებლობდა. შეუბრალებლად სჩაგრავედა სხვა და სხვა თავად-აზნაურის შვილებს. ქალაქის ხალხი ხომ ფეხ ქვეშ ჰყავდა გაქელილი. ყორღანოვის ასეთს საქციელს ლუკა ისარლოვი ვერ იტანდა. იმ დღეს, სამეფო სახლში, ლუკას და მილახორს ლაპარაკი მოსფლოდათ, მილახორს რაღაც უკადრისი სიტყვები დაეხარჯა, ამაზედ თურმე სასტიკათ შელაპარაკდნენ, ლუკამ მილახორის უზრდელობა და არა კადნიერი სიტყვები და საქციელი ვერ იტანა, ამიტომ მილახორი ხმალში გაიწვია. ვერ გაბედა მილახორმა ხმალში გასვლა, ამის შემდეგ, ერთ დღეს, სამეფო სახლში, კიდევ შეხვდა მილახორს

ლუკა, იქ ლაპარაკი კვალად მოუხდათ, ლუკამ ლაპარაკი ვე-
ლარ აიტანა და მილახარს მრისხანებით შემდეგი სიტყვა
უთხრა“:

— „შენ გეუწყებოდეს, რომ ფრთხილად იყო, თორემ მე
არ შეგარჩენ, შეგანანებ. ახალციხილამ იანიჩრებს დავიბარებ,
შენის სახლიდამ ღამე ჩუმათ მოგიტაცვენ, ოსმალეთში გიკრავ
თავს და გაგყიდი, გეუხნები, რომ მისამარ ეს არ მიქმნია, შენ
შენს უზრდელს საქციელს და უსამართლობას სხვებთან თავი
გაანებე, თორემ ინანებ.

— ბარემ აქვე გავათავოდ შენი მუქარა თუ კი დედის
შვილი ბძანდებით, მიუგო ყორღანაშვილმა.

— ძრიელ კარგი, ეხლავ გავათავოთ საქმე, მე შორს აღარ
წავალ, ხმალში გამობძანდი, კოკა წყალზედ უნდა გატყდეს,
გავათავოთ საქმე, სიტყვა სწორი, მართალი და ვაეკაცური უნდა
იყოს. მრისხანეთ მიუგო ლუკამ.

მილახორი ძრიელ შეშინდა და უამისობა მისგან არც შეიძ-
ლებოდა, რადგანაც იმ დროს, ახალციხეში სცხოვრებდა, რო-
გორც ზემოთა ვსთქვით, ბასილა ისარლოვო, როქელიც იმ დრო-
საც-კი იანიჩრების უფროსად ითვლებოდა, ამ ბასილას იანიჩ-
რებზედ ისეთი გავლენა ჰქონდა, რომ როდესაც ბასილა ახალ-
ციხის ციხილამ გადმოდგებოდა და იანიჩრებს დაუძახებდა და
ჰკითხავდა რამეს, იანიჩრები იმ წამშივე გაიკრძალებოდნენ მისს
წინ და სულ განაბულები უსმენდნენ მისს ბრძანებას. ყოველს
სიტყვას უტყუვრად ასრულებდნენ.

მისი ხმა ეხლაც-კი ყურებში მჟქვს ცოცხლად, უთქვამს
ლუკას ისარლოვისთვის 1840 წელს, ერთ მოხუცებულს, ახალ-
ციხელ ქართველ კათოლიკე, სტეფანე იზმირილიანს.

„ბასილა ჩვენი აღაც იყო და ფაშაცაო“.

ამავე მოხუცებულს კარგად უამბნია მისთვისვე ისარლო-
ვების საგვარეულო ზარზმის ტაძრის გარემოება, ახალციხის
ციხის ამბავი და სხვა, გარდა ამის უსაყვედურნია ლ. ისარ-
ლოვისთვის, რომ თქვენ სამშობლო მხარეს და საგვარეულო
ზარზმის ტაძარს რათ ივიწყებთ. ამ მოხუცებულს კარგად ხსო-

ვნებია ბასილა ისარლოვი, რომელიც XVIII საუკუნის ნახევრის შემდეგაც ახალციხეში ისარლათ ყოფილა და რომელ ისარლო ბასილას ცნობა მთელს ქართლს და კახეთშიაც კარგად სცოდნიათ. ბასილა ყოველთვის დიდს დახმარებას აძლევდა ქართლ-კახეთის მეფეს და იმერეთისას, ოსმალოს ყველა საჭირო ცნობებს საიდუმლოთ ატყობინებდა, უნდა ითქვას, რომ ეს გარემოებაც არაფიწყდებოდა მილახორს და მიტომაც იყო იგი შიშში ჩავარდნილი.

ლუკას და მილახორის ამბები დედოფალმა კარგად იცოდა. მეფე ერეკლეს დაავალა, რომ ლუკა ისარლოვი და მილახორი ეგები მოარიგოვო, შერიგდნენო. მეფემ დედოფლის სისამოვნოდ ლუკა ისარლოვს მილახორთან შერიგება სთხოვა, ლუკამ მეფის ბრძანება და დავალება სისამოვნებით მოისმინა და მოახსენა. — დიდის სისამოვნებით, მეფეო, მე, თქვენს ბრძანებას შევასრულებ, მხოლოდ იმ პირობით, რომ მილახორმა თავის უზრდელობაზედ ხელი აიღოს, თავი გაანებოს, სხვებს უზრდელად ნუ ექცევა, მასთან ბოდიშიც მოიხადოს და პირობაც დადოს, რომ დღეის შემდეგ სხვა დარბაისელთა კაცთა დევნას და შეურაცხყოფას თავს გაანებებს, მაშინ მე მზათ გახლავართ თქვენი ბრძანება შევასრულო, თუ არა და მე ეგ ხმალში გამოვიხმე თუ კაცი გახლავსთ, გამოვიდეს.

მეფემ ყორღანაშვილი დაიბარა, ყოველივე უბრძანა.

ლუკა ისარლოვი თანახმა არის შევირიგდეს, მხოლოდ იმ პირობით, თუ დღეის შემდეგ, შენ უკეთ მოიქცევი, მასთან ბოდიშსაც მოიხდი, თუ არა და იგი არ მოგეშვება, როცა იქმნება და სადაც იქმნება ხმალში გაგიწვევს. სამაგიეროს გარდგიხდის, არ ვიცი ის რათ გებრძვის ასე, ხმალში რად გიწვევს. ისევ მორიგება და ბოდიში გირჩევიან მოიხადო. უბრძანა მეფემ.

ყორღანოვმა თანხმობა განაცხადა.

ბოდიშს მოვიხდიო, მალე ლუკა ისარლოვიც გაიხლა სამეფო სახლში. ყორღანოვმა ბოდიში მოიხადა, მეფემ მილახორი და ლუკა ისარლოვი დედოფალთან წაიყვანა და მოახსენა:

ლ. ისარლოვი და მილახორი შევარიგე.

ერთის მხრით მეფე ერეკლეს ლ. ისარლოვის ასეთი სისასტიკე ძრიელად მოსწონდა და მილახორს ამტყუნებდა, რადგანაც მეფეს ამის ჯავრიც სჭირდა. მეფემ ლ. ისარლოვის მრისხანებაში სრული სიამოვნება ნახა. ვაი ჩვენი ბრალიც ის კაცი, ვინც ავღანისტანს და ინდოსტანს შაჰნადირის ლაშქრის მთავარ სარდლად იმყოფებოდა, ვისაც ვერაფერ იმორჩილებდა, ის დამორჩილა ადვილად მხოლოდ მოხუცების ჟამმა.

ლუკა ისარლოვმა მილახორს აპატივა, შეურიგდა, ამიტომ ეს დედოფალს ძრიელ ესიამოვნა და ნიშნად სიამოვნების ლ. ისარლოვს და მისს მეუღლეს დიდს პატივს აგებდა, ყოველთვის ეხმარებოდა, ლუკას მეუღლე ანნას.

მეფე ერეკლემ 1786 და 1793 წლებში, როგორც ზემოთაც ვსთქვით, ლუკა ისარლოვი მესამედ სპარსეთში გაგზავნა, შაჰთან ეოჩათ. შაჰთან დიდი ძალი საჩუქრები გაატანა, ლუკამ სპარსეთში თან გაიყოლა თავის პატარა შვილი გრიგოლიც, თეირანში ჩავიდა, შაჰი ნახა და საჩუქრები მისცა. იქ ყოფნის დროს, ლუკა ისარლოვი ავად გახდა და თეირანში გარდაიცვალა. თეირანიდან მარტოდ გრიგოლ ისარლოვი დაბრუნდა საქართველოში მეფე ერეკლე ძრიელ შეწუხდა ლუკა ისარლოვის გარდაცვალების გამო. ლუკას მეუღლეს ამიტომ დიდი პატივი და დახმარება უბოძა, ასეთივე პატივით ეხმარებოდა ლუკას სახლობას დარეჯან დედოფალი, მეფე ერეკლეს სიკვდილის შემდეგ, დარეჯან დედოფალი მფარველობდა; რადგანაც დედოფალმა კარგად იცოდა, რომ ლუკა ისარლოვი მეფე ერეკლეს ერთგული მსახური იყო. მას ერთგულ სამსახურის-გულისთვის თეირანში გარდაიცვალა.

ლუკას მეუღლეს ანნას თავის შვილებით მახლები ახალციხეში იხმობდნენ საცხოვრებლად. ახალციხეში გარდასახლებას იმერეთში მყოფი სიძეც ითხოვდა, მაგრამ ეს ქალი თბილისს ვერ შორდებოდა, ახალციხეში უძნელდებოდა გარდასახლება, ოსმალთა ჩვეულებას ვერ ეთვისებოდა, იქ ქართველ-

ქალები ოსმალურად პირ-დაფარულნი დადიოდნენ. მეტი რა გზა ჰქონდა, თბილისში დარჩა და სცხოვრებდა. უკანასკნელ 1795 წ. შემთხვევამ იგი სასტიკათ შეაშინეს, მიტომ გზა მონახა, ურეში დაიჭირა და ახალციხეს გაემგზავრა, იქ გარდასახლდა თავის წვრილი შვილებით, იმ დროს, ქუთაისში, მეფე სოლომონის კარზედ მსახურებდა ნაზირათ ქართველ კათოლიკე ცნობილი აზნაური დათიაშვილი, რომელსაც ჰყვანდა ცოლად ამის ქალი (ნათელა) ნატალია, ანნამ ახალციხიდან მალე მოახერხა და ქუთაისს გარდასახლდა თავის სიძესთან. ამ ქალის გარდასახლების ამბავი სოლომონ მეფესაც ეუწყა, სოლომონმა გარდასახლებულთ დიდი პატივთ აგო, იცოდა მათი ვითარება, ამიტომ დაუნიშნა ულუფა და მისს გარდა ანნას პატარა ყმაწვილებსაც ძრიელ ხშირად ინახულებდა. ანნა თავის შვილებით თითქმის ყოველს კვირას დაიარებოდა სამეფო სახლში, სასახლეში ყველა პატივით ეპყრობოდა, თვით დედოფალი მარიამი: მეუღლე სოლომონ მეფისა ისეთი პატივისმცემელი გახლდათ ანნასი, რომ იგი ყოველთვის საიდუმლოებასაც კი გაანდობდა. თვით ანნაც ჰქვიანი დედაკაცი ყოფილა და მასთან ექიმობის მცოდნეც. იყო დიდი გულ შემატკივარი იმერთის მეფის და დედოფლის და მართალი მტრფობელი იმერთ დამოუკიდებელის ცხოვრებისა.

დედოფალი უშვილო იყო და ანნას საიდუმლოდ გაენდო, იქმნება ქუთაისს, თქვენმა პატრებმა, ან სხვა პირებმა უშვილობის წამალი იცოდნენო, ეგები მეშველოს რამე, ვიწამლო და შვილი მომეცესო. ეს ამბავი ანნამ, რასაკვირველია, საიდუმლოდ შეინახა მათ სიცოცხლემდე, ზომებიც იხმარა, მაგრამ მკურნალობით-კი ვერა უშველა რა.

მეფე სოლომონს ანნას პატარა შვილები ისე უყვარდათურმე, რომ ერთს ყმაწვილს სტეფანეს, ყოველთვის ასე უწოდებდა:

— „ჩემი ზატარა სტეფანე, ჩემი ზატარა ისრაელი“.

ერთხელ მეფე აჯამეთის ტყეში ნადირობდა, იქ მათ მოართვეს ერთი მშვენიერი კალათა, კარგის ნუბგარის ხილით სავსე,

მეფემ რამდენიმე ცალი აიღო და დანარჩენი თანამხლებელთ
გარდასცა და უბრძანა:

„ეს შეშინახეთ ჩემი პატარა სტეფანესთვის, რადგანაც იმას ეს
ძრეულ უყვარს“.

მარლაცა და მეფემ შინ მისვლის შემდეგ, ხსენებული კა-
ლათა პატარა სტეფანეს გაუგზავნა. აი ასე პატივს სცემდა სო-
ლომონ მეფე ისარლოვის ოჯახს. ესენი ქუთაისში სრულს ბედ-
ნიერებაში იყვნენ. ჟუკანასკნელ ანნამ, როგორც თბილისელმა
ქალმა განიძრახა თბილისში გარდასახლება და თავისს საკუთა-
რის დაქცეულის სახლ-კარის განახლება. მეფე სოლომონმა ამ
ქალს ქუთაისს დარჩენა სთხოვა, მაგრამ მან ნატვრა განუცხა-
და მეფეს, რომ 1795 წ. შემთხვევისაგან თბილისის მამულები
სულ დამექცა და მიტომ გიხსლებით, რომ დაქცეული სახლ-
კარი აღვადგინოვო.

მეფემ ნება დართო, საგზაო საგძალი მისცა, თან კაცები
დაუნიშნა, რომელთაც უნდა ჩაეყვანათ თბილისში. 1796 წ.,
ანნა უკვე დასახლდა თბილისში და მალე თავის დაქცეულ
სახლ კარის შენებაც დაიწყო. მეფე ერეკლე ცოცხალი იყო ამ
დროს, ამას გაახსენდა ლ. ისარლოვის ამაგი და მისი სიკვდილი
სპარსეთში და მიტომ ქვრივს კაი დახმარებაც მისცა, ასევე
მთარველობდა დარეჯან დედოფალი და ყოველნაირს დახმარე-
ბას უჩენდა. ოჯახი როგორც იქმნა მოაწყეს. მცირე ხნის შემ-
დეგ მეფე ერეკლე გარდაიცვალა, ამის შემდეგ ლ. ისარლოვის
ოჯახის ცხოვრების სურათიც შეიცვალა. გიორგი მეფე თავისს
დედინაცვლის ჯავრით ისარლოვის ოჯახს გადაეკიდა და დევნა
დაუწყო. ამაზედ დარეჯანსა და გიორგის უსიამოვნებაც მოუხ-
დათ. ერთ დღეს გიორგი მეფემ ლ. ისარლოვის ქვრივი და
მისი ვაჟი გრიგოლი დაიბარა და შემდეგი გარდასცა:

— როცა ლუკა ისარლოვი სპარსეთში წავიდა, მაშინ ეს
გრიგოლიც თან წაიყვანა. მეფემ შაჰთან დიდი საჩუქრები გაატანა,
ლუკა იქ მოკვდა, თბილისში ვეღარ დაბრუნდა, აქ მარტოდ
გრიგოლი მოვიდა. იმ საჩუქრების ანჯარიშის საქმე მე არ ვიცი,

ამიტომ გთხოვთ ანგარიშის მოცემას, თორემ ყოველივეს გადაგახდევინებთ, წაგართმევთ ყველა სარჩო-საბადელს.

ისარლოვის სახლობა ამაზედ გაჰკვირდა და ნამეტურ გრიგოლი. ანნამ მიუგო:

— ჩემი ქმარი სამეფო სამსახურისთვის თეირანში გარდაიქცვალა, ის აქ არ მოვიდა, მართო გრაგოლი მოვიდა, მეფე ერეკლემ ჩემი ქმრის სიკვდილი მწუხარებით მოისმინა. სამძიმარი გვიოხრა, მის გარდა წყალობაც მოგვცა, შემდეგაც არ მოუკლია თავის უხვი მფარველობა, თუ რამ ანგარიში იყო გასასწორებელი და საჭირო, იმას ის მოგვთხოვდა. მეფე ერეკლე გარდაიქცვალა და აბა ჩვენ რა მოგახსენოთ, რა ანგარიში მოგცეთ, რა პასუხი უნდა გავოთ, როცა ამის შესახებ, ჩვენ არც არაფერი ვიცით.

მეფემ არ შეისმინა ამ ქვირვის პასუხი და მიუგო.

— ჩემი საქმე არ არის, მე ყველაფერს გადაგახდევინებთ, გეუწყებოდეთ, ასეა ჩემი ბრძანება. გაიგეთ და შეიტყუეთ, ანგარიში წარმოადგინეთ.

მართლაცა და ამის შემდეგ გიორგი მეფემ ამ ოჯახს დევნა დაუწყო, ბოლოს მამულებიც-კი წაართო, უკანასკნელ საქმე ისე როეწყო, რომ ახალგაზრდა გიგო დააპატიმრა და მისს დედასაც სასტიკათ სდევნიდა. ეს ამბავი ბევრს წარჩინებულს პირს ეწყინა, მაგრამ მასთან ვინ რას გააწყობდა, არაფერს.

როგორც ვიცით, გიორგი მეფე დიდი ღვთის მოყვარე კაცი იყო, იგი დიდი სიბრალულის მექონე იყო. სიმართლე ძრიელ უყვარდა, ფული და ოქრო ისე სძულდა, რომ ფულს მინამ კვერცხის საპნით კარგად არ გარეცხავდენ, მინამდის იგი ხელში ფულს არ აიღებდა, რადგანაც ფული მიაჩნდა ცოდვის ნიშნად, იტყოდა ხოლმე, რომ სულ ფულისთვის ხდებოა, კაცის კვლა, ლალატი ქვეყნისა, გმობა ღვთისა და სხვაც ასეთნი ამ გგარნი და ნუ თუ ასეთი ჰაზრის მეფე ისარლოვის მეუღლეს ისე უდიერად მოექცეოდა და დაარბევდა, არა გვგგონია: ეს ამბები მოგონებულა მტრობით ქვეყნის ამრევთაგან. გიორგი მეფე მართალია არ იყო დიდი ჰკვიანი მეფე, მაგრამ

ვერც იმას ვიტყვით, რომ ეს ღვთის მოსავი კაცი თავის ქვე-
შევრდომების ანიაგებას სჩადიოდა და ისიც ნამსახური კაცის
მეუღლის, რომელთაც მეფე ერეკლეს კარზედაც ემსახურნათ,
ეს სულ სხვა და სხვა მტრების წყალობა უნდა გახლდესთ, და
მართლაც მეფე გიორგი თუ რამე უდიერობას ჩაიდენდა ისარ-
ლოვის ქვრივის წინაშე, ეს იქმნებოდა სხვების ბრალი და მი-
ზეზები. ამიტომ გიორგი მეფის უდიერობა არ არის შესაწყნარი-
სი. იგი თავის სამეფოში უდიერად არავის ეპყრობოდა, მისი
სახლის კარი ყველასთვის ღია იყო, მისი ნახვა ყოველ დღე
შეეძლოთ თვით გლეხ-კაცებს, ამის მაგალითს ამტკიცებს არა
ერთი სიგელ-გუჯარი და მომხდარი საქმეები, ნამეტურ კახელთ
ყმა გლეხის საჩივარი თავის მებატონე ანდრონიკაშვილზედ.
მეფემ მოურავს ასე მისწერა: უთხარ მაგ ვაჟბატონს, რომ ამ
გლეხის დევნას თავი გაანებოს, თორემ ამოვალ მანდ და დე-
დამიწის პირიღამ ავგვიო“. განა შესაძლებელია ასეთი პირის
უდიერობის დაწამება? ეს სულ სხვების ენით არის მოხერხე-
ბული. სულ მეფის ეჭვიანობა გახლავსთ და ქორები.

ამ დროს, თბილისში, ჩამოვიდა ახალ-ციხის ფაშისაგან გა-
მოგზავნილი მაცუქულად მუთი ბეკი და თან წერილი მოუტანა
ფაშის. ფაშა მეფე გიორგის წერილს სწერდა და ატყობინებდა
ზოგიერთ თავად-აზნაურთა გვარსა და სახელებს, რომ ეგენი
მიწვევენ მე, რომ ოსმალის ჯარით ქართლის გზით თბილისში
შემოვიდდე და ავღაოვო, ამისთვის ეგენი დახმარებასაც მპირდე-
ბიანო. მეფემ შეისმინა წერილის ცნობა და მუთი ბეგის სიტყვა
და მაშინათვე აღნიშნული პირები დააპატიმრა და დასაჯა. ეს
ფაქტი მართალია. ქართველთ ძრიელ სძულდათ მეფე გიორგი
და მისს ტახტიღამ ჩამოგდებას და განთავისუფლებას დიდათ
ნატრობდნენ. მუთი-ბეგი თბილისში, მეფე გიორგის კარზედ
დარჩა რამდენსამე ხანს. ამ ბეგს მიმართა ისარლოვის ქვრივმა
ანნამ, მეფე გიორგის დევნა აუწყა და თან დახმარება მოსთ-
ხოვა. მუთი-ბეგი ამ ქალს კარგად იცნობდა და თან ბასილა
ისარლის საქმეებიც იცოდა. ამიტომ მუთი ბეგმა მეფე გიორგის
ამ ქალის და მისს შვილების თავისუფლება სთხოვა. ბეგმა აუწ-

ჟა მეფეს, რომ ეს პირნი ოსმალს ქვეშევრდომად ითვლებიან და ამათი შეწუხება რომ ახალ ოსმალეთის მთავრობამ გაიგოს, ეს დიდათ ეწყინებათო. მეფე გიორგიმ მუთი ბეგის სიტყვა შეისმინა, გრიგოლი პატიმრობიდან გაანთავისუფლა და მისს დედას დევნასაც თავი ანება.

ეს ქალი თავის შვილებით თბილისში აღარ დარჩა, მუთი ბეგმა მთარველობა გაუწია და თბილისიდან ახალციხეში გაგზავნა, თან სელიმ-ფაშასთან წერილი გაატანა და აცნობა გიორგი მეფისგან მათი დევნა და შეწუხება. ესენი ჩივიდნენ ახალციხეში, ფაშას გარდასცეს წერილი და თან თავიანთ მდგომარეობაც აუწყეს. ფაშა დახმარებას დაჰპირდა, რომ მთარველობას აღმოგიჩნთ და მეფე გიორგის ვსთხოვ, რომ ყოველივე წანართმევი დაგიბრუნდესთო. ესენი დაიმედდნენ. ახალციხეში დასახლდნენ ბასილა ხურსიძესთან, რომელიც იმ დროს, „ციხის თავად“ იყო, ანუ „ისარლათ“. იმყოფებოდა.

ბასილა უძევო იყო და მასთან ხნიერი, ამის სიკვდილის შემდეგ „ისარლათა“ უნდა გადასულიყოს მის ძმის ლუკას პირველ შვილზე—გრიგოლზედ. ბასილამ უთხრა გრიგოლს: რომ კანონით ისარლობა შენ გეკუთვნის ჩემის სიკვდილის შემდეგო. ბასილ ისარლიმ თავის ძმის წულები ახალციხის ფაშას კარგად გააცნო. ისარლოვებს გააცნო აგრეთვე იენგიჩილების საქმე, ისარლის თანამდებობა და სხვაც. ბეგრი რომ საქარო გარემოებანი, რაც-კი ამად მომავალში მოუნდებოდათ ოსმალთა სამსახურში. ლუკას მეუღლეს ახალციხეში ცხოვრება კიდევ გაუძნელდა, ვერ ეხერხებოდა, ოსმალურად, ანუ თათრული წესჩვეულება ძრიელ სძულდა და ამიტომ მკირე ხნის შემდეგ 1799 წ. ისურვა ქუთთაისში კვალად გარდასახლება. ბასილა არ უშვებდა თავის რძალს, მაგრამ მარცხ იმეცადინა და ფაშისაგან დროებითი ნება მიიღო. იქ, ჩემი ქალის სანახავად მივალო, ფაშამ ნება მისცა და ქუთაისში გაისტუმრეს, თან კაცებიც გააყოლეს. ამ ქალმა აუწყა ფაშას და ბასილას, რომ მე თბილისში არ წავალო, თორემ გიორგი მეფე დიდს ხარჯს მომცემს და დამსჯისო.

ისარლოვის სახლობა გადავიდა ქუთაისს და დასახლდნენ თავის სიძე, მეფე სოლომონ მეორის ნაზირს დათიაშვილთან. მეფე სოლომონს აცნობა დათიაშვილმა თავის სიძედრის კვალად ქუთაისში მისვლა, მეფეს ესამოგნა და წყალობა აგო, რადგანაც მეფეს დათიაშვილი ისე უყვარდა, რომ როცა-კი მეფე დაწვებოდა და დაიძინებდა, მაშინ მეფეს თავით დათიაშვილი უნდა სჯდომოდა მღვიძარე, სხვა ვერავის ენდობოდა. ასეთი ნდობა ჰქონია სოლომონ მეფეს იმ დროის ქუთაისის ქართველკათოლიკობის. აქ ხსენებულ ქართველ კათოლიკ-მეფის ნაზირს დათიაშვილს ხალხი „ჯეკი ნანაისა“ ეძახდნენ, როგორც კარგს, მოხერხებულს, დამჭერ-მღვენილი ლეკებისა. ისარლოვის ქვრივის ქუთაისში მისვლის და დასახლებას მცირე ხნის შემდეგ, სოლომონ მეფესთან თბილისიდან სამეფო საქმეების გამო ამოვიდა გიორგი მეფისაგან გამოგზავნილი სარდალი დიმიტრი ორბელიანი, დიმიტრი ორბელიანი ქუთაისში რამდენსამე ხანს დაშთა და ამ ხნის განმავლობაში მან ცნობა შეიტყო, რომ ლუკა ისარლოვის მეუღლე ქუთაისშიაო. ეს ქალი ნახა, ესაუბრა და შემდეგ უთხრა—მეფე გიორგი ძრიელ სწუხს. მაზედ, რომ მან უმიზნოთ დაგსაჯათ თქვენ, შემდეგ ყოველივე შეიტყო და დღეს დიდად სწუხს, თქვენ თუ თბილისში დაბრუნდებით და თქვენს სახლ-კარს მოუვლით, ის დიდს დახმარებას მოგცემთ, მამულებს დაგიბრუნებთ, თქვენი მომხრე იქნება. ამის სიტყვას მე თვით მოგცემთ, ოღონდ გაბედეთ და თქვენს მამულებზედ დაბრუნდით, თბილისს იცხოვრეთ, ეს სულ სხვების ბრალია. მართლაც და რაღა ფიქრი უნდა, რომ სხვების ბრალი უნდა ყოფილიყოს.

ისარლოვის მეუღლე უარს ეუბნებოდა ასე:

— ვერ წამოვალ, მეფე გიორგის სასჯელის მეშინიან, ის ჩვენ გვმტრობს. არ შემიძლიან, ვერც გამიგია მისი მტრობის მიზეზები რა არის? თვითონ ქრისტე მოსილი მეფე ბძანდება და ნეტა ვინ აღელვებდა მას ჩვენზედ? დ. ორბელიანმა აუწყა ბევრ ნაირი დაპირება, მისცა იმედი თავისუფლად ცხოვრების და მამულების დაბრუნების. შემდეგ უთხრა: მე ძრიელ მწყინს,

რომ მეფე ერეკლეს მსახურ ლუკა ისარლოვის მეუღლე და შვილები სხვათა მეფის კარზედ აყვნენ და არა სამშობლო ქალაქსა და მეფის წინაშეო. თქვენ დაბრუნდით თბილისში და მე ვარ თქვენი თავდები, რომ მეფის წინაშე პატივით იქმნებით მიღებულნი და დაჯილდოვებულნი, მისი წყალობა და მფარველობა არ მოგაკლდებათო.

დიდათ სცდებოდა თ. დ. ორბელიანი, რომ იმერეთის სამეფოს ქართლ-კახეთის სამეფოსთან უცხოოდ სთვლიდა. განა ქართლ-კახეთის სამეფოსაკან იმერეთ უცხოების რა ეცხოვრას, არაფერი, უცხონი იყვნენ თვით ქართლ-კახელნი და სამეფოს მოწინავე პირნი, რადგანაც აღრიდგანვე უარი ჰყვეს იმერთ მუდარება ერთობისათვის-გაერთიანებისათვის. აი ასე ესმოდათ ჩვენთ წინაპრებთ ურთიერთის მნიშვნელობა და ვინაობის ცოდნა, რომ ქართლის მეფის მოციქული იმერეთის სამეფოს ქართლისაგან უცხო სამეფოდ აღიარებდა. ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ დიმი. ორბელიანი თავის დროის კვალად წარჩინებული ოჯახის შვილათ ითვლებოდა, მწიგნობარ კაცად. იგი მამა იყო პოეტის გრიგოლ ორბელიანისა. წარმოიდგინეთ, როცა მწიგნობარ პირნიც კი უკანასკნელ დროს საქართველოს ისტორიის ცოდნით ასე დაბნელებულნი იყვნენ, რომ ქართლი-იმერეთისაგან ვეღარ გაერჩიათ, გიორგი მეფეს რაღას ვამტყუნებთ, აქ არც ერეკლეა დამნაშავე და არც გიორგი, სულ ასეთი გმირები გახლავნ დამნაშავენი და საქმის ამრევ-დამრევენი. ეს რომ ცხადია და ჭეშმარიტი ამას ცხადათ ამტკიცებს თვით მათი დღეინდელი მდგომარეობა, მთელს საქართველოს თავად-აზნაურის შვალეებში ერთმა არ იცის საქართველოს ისტორია? ესენი ამის ცოდნას არც საჭიროებენ. პ. იოსელიანმა ერთხელ სამარაულიერად სთქვა შემდეგი: აღრიდგანვე ერთობა დაკარგულ გვარის შვილები ვეღარ მოდიოდნენ თვის ცნობასა და ცნობაშიერებაზეო. ერთობის დამკარგველი ძალა გახდა მათ ცნებ-ერების გამათახსირებლათაცაო. ამიტომ ამარ იყო ს. ლეონიძის ლაღადება ქართლ-კახეთ-იმერთა დაკავშირებაზეო. ჭეშმარიტად რომ ეს ასე გახლავთ, დღეს და ჩვენი ცნებ-ერების

შემეცნება მოსპობილია თვით უპირველეს გვარის სახლის შვილებში.

ისარლოვის ქვრივმა ირწმუნა, ხოლო თბილისში გარდასახლებას-კი ეერ ბედავდა, თუმცა მას თბილისში კაი მამულ-დედული ჰქონდა და ამ მამულ-დედულისთვის გულიც ეთანაღრებოდა, რადგანაც ყოველივე მეფე გიორგისაგან წაერთვა და გაოხრებას იყო მიცემული. დიმიტრი ორბელიანი ქუთაისიდან თბილისში დაბრუნდა, მეფე გიორგის აუწყა სოლომონის ცნობები, თან უამბო, რომ შენგან უბრალოთ დასჯილი ისარლოვის სახლობაც ქუთაისის სცხოვრობსო. გარდა ამის დაუმატა თურმე მანვე:

— თქვენ თუ ასეთ პატიოსან პირებს თქვენის სამეფოდამ ასე დევნას და გაძევებას დაუწყებთ, მაშინ თქვენს სამეფოში, ქვეყნის გამცემთა და ორგულთა მეტი სჯვა არავინ დარჩებაო.

მეფე გიორგი შეწუნდა, იმერეთში, ისარლოვის ქვრივს მოციქულად ღუმბაძე გაუგზავნა და თბილისში დაბრუნება სთხოვა, შეჰპირდა, რომ ყოველივეს დაგიბრუნებ და პატივს გცემო, ამ დაპირებამ ისარლოვის ქვრივი დაიმედეს, თვით ამ ქალსაც ძრიელ უნდოდა თბილისში გადასვლა და თავის მამულების მოვლა. სოლომონ მეფეს აუწყა თავისი წადილი, თბილისში მინდა დაბრუნებაო, სოლომონ მეფემ უბრძინა:

— მე, აქ ერთს სოფელს გიბოძებ და შენის შვილებით აქ დარჩი და იცხოვრეთო, მაგრამ ისარლოვისამ არ ქმნა, მუდარებით ავალედა მეფეს, რომ ნება მიბოძეთ თბილისში წასვლისაო.

მეფემ აუსრულა თხოვნა, მისცა საგძალი, თან გააყოლა რამდენიმე კაცი და ასე და ამ გვარად ისარლოვის ქვრივი ანნა თავის შვილებით თბილისში ჩავიდა. მეფე გიორგიმ მართლაცა და პიტივით მიიღო. ყოველივე წართმეული მამულები დაუბრუნა, ამას გარდა საჩუქრებიც მისცა. ესენი მიეცნენ თბილისში ცხოვრებას და მოშენებას. რამდენიმე ხნის შემდეგ ვილაცამ ბოროტებით მეფე გიორგისთან გრიგოლ ხურსიძე დააბეჭდა, რომ თბილისიდან გაქცევას აპირებსო.

გიორგი მეფეს ძრიელ სწყენოდა და ამიტომ გრიგოლ ხურსიძე დაიბარა და სტუქსა ასე:

— შენ კიდევ არ სდგები აქ, შენს მამულზედ, თურმე სხვა გან აპირებ გარდასვლას, როგორ იქმნება, რასა ჰგავს ესა?!

— არა, ბატონო მეფეო, მე არსად გაიხლებით, მიუგო გრიგოლ ხურსიძემ.

— სტყუი, როგორ არა, ვიცი ყველაფერი კარგად, მიუგო მრისხანებით გიორგი მეფემ.

— არა ბატონო, მეფეო, ტყუილი მოუხსენებიათ თქვენის უმაღლესობისთვის.

— თუ ტყუილია, მაშინ რას გეტყვით: აქ თბილისში ცოლი შეირთე და მაშინ ვირწმუნებ, რომ ტყუილია, თუ არა და მე ვერას ვირწმუნებ, ვიდრე ცოლს არ შეირთავ, იცოდე, მინამ მუხლებში ხუნდებს გაგიყრა და აქედამ არსად გაგიშვებ.

გრიგოლ ხურსიძემ მეფეს თანხმობა განუცხადა, ხოლო შცირე ხანს დაცდა სთხოვა. მეფემ არ აცალა და უბძანა ასე:

— არ შეიძლება, ეხლავ უნდა დაინიშნო.

იმ დროს, იქ იმყოფებოდა მეფის ეჭიმ იოსებ ყარაევი. ყარაევს ქალი ჰყოლია დასანიშნი, საქმე ისე მოწყობილა, რომ მეფეს გრიგოლისთვის ყარაევის ქალზე ეკატერინეს დანიშვნა უბრძანებია, ამ დროს პატრიც იქ ყოფილა, გიგოს თანხმობა მოუხსენებია, პატრსაც მალე ნიშანიც უკურთხებია, ნიშნის კურთხევის შემდეგ მეფეს უბრძანებია:

ეხლაკი მჯერა, რომ თქვენ თბილისიდან ადარსად წახვალთ, რადგანაც ცოლი გყავსთ აქა, თორემ უამისოთ არსად გაგიშვებდი, ბორკილს შეგიყრიდი და ისე დაგტოვებდი დრომდე.

დანიშვნის შემდეგ მეფე გიორგიმ გრიგოლს მიულოცა, ძღვენიც უბოძა. გრიგოლმაც სალამი და პატივი გადაუხადა. მეფე გიორგის საქციელის შესახებ ასახსნელად ჩვენ დაურთავთ შემდეგს: XVIII საუკუნის ნახევარს, საქართველოს სამეფო გამგეობამ დაადგინა ასეთი წესები: საქართველოს ვაჭრებს საქართველოდამ ევროპის ქალაქებში სავაჭროდ წასვლის ნება

მხოლოდ მაშინ ეძლეოდათ, როცა იგინი საქართველოში ცოლს შერთავდნენ და სახლობას აქ დასტოვებდნენ. ასევე იყო იმ თავად-აზნაურის შვილებზედ, რომელნიც ევროპაში მიდიოდნენ. ეს გამოიწვია იმ გარემოებამ, რომ ევროპიდან ხშირად საქართველოდამ წასულნი შინ აღარ ბრუნდებოდნენ. აღმოსავლეთის ქვეყნებში-კი ნებას აძლევდნენ მგზავრობისას უცოლოებსაც. ამის შესახებ 1770 წლებში, საქართველოდამ ერთი რუსის აფიცერი პეტროვი და შემდეგ თვანოვიც სწერდა და ატყობინებდა რუსეთის მთავრობას. ამის ცნობები მოიპოვება 1850 წლების გაზ. „კავკაზში“ და ბუტკოვის წიგნებშიაც, დანიშნული გრიგოლ ხურციძე რაღაც ვერ მოეწყო თავის საცოლოს სახლობას, მათ ვერ შეეთვისა, ასე რომ განიძრახა თავის დანებება და ეს მოახერხა კიდევ. მინამ ჯვარს დაიწერდა, მეფე გიორგის ნება სთხოვა ახალციხეში გამგზავრების, ნება რთვა მალე აიღო და დროებით გაემგზავრა ახალციხეში. იქ რამდენსამე ხანს დაშთა.

ახალ-ციხილამ სპარსეთში წასულა და სპარსეთიდან ინდოეთში გადასულა, ქ. ქალკუტას. იქ დასახლდა და ვაჭრობა დაუწყვია, ვაჭრობით მას დიდი შეძლებაც შეუძენია, შემდეგ ცოლიც შეურთავს, ინდოელი ქალი, არა ქრისტიანი, სახელდობრ მაისა. ამ ქალისაგან მას სამი შვილი ჰყოლია, ვაჟები: ლუკა და სტეფანე და ქალი ელისაბედი. მაშინ საქართველოს და სპარსეთს შორის წერილების გზავნა ერთობ ძნელი ყოფილა. გრიგოლის ინდოეთში გადასვლის შემდეგ, საქართველოში მის ნათესავებთან მხოლოდ ორს წერილს მოუღწევია. ერთის წერილით ეს იწერებოდა საქართველოს შესახებ და კითხულობდა, რომ მეფე გიორგი ცოცხალია კიდევ თუ არაო? საქართველოში დაბრუნება მინდა, მაგრამ თან მაგ მეფის მეშინიან, ვაი თუ კიდევ ცოცხალია და მე რომ მოვიდე, იქმნება უარესად დამსაჯოსო, რადგანაც ოსტატურად მეფე მეც მოვატყუვე და ახალციხის მაგიერ ინდოსტან წამოვედიო. მეორე ამის წერილი საქართველოში მოსვლიათ 1824 წ, ამ წერილში იგი იწერებოდა თავის ამბებს და სხვათა შორის იმ

სამწუხარო გარემოებასაც, რომ მე, აქ, ინდოეთში, ქართული ენა მავიწყდებაო და ამაზედ დიდათ ვსწუხარო, დიდათაო. საქართველოში დაბრუნება მინდა, მაგრამ ვერ მომიხერხებიაო: ინდოეთში დაშთენილა და 1829 წ. გარდაცვლილა პილანგის კუნძულზედ, რომელ კუნძულსაც ინგლისურად პრინვალისკი ეწოდება.

გრიგოლ ხურციძეს იქ დიდი შეძლება დარჩენილა, თითქმის მილიონები. რამდენიმე ფულის ნაწილი ინგლისის ერთს ბანკში შეუტანია შესანახად, ვიდრე მის მტგვარეები გამოჩნდებოდნ საქართველოდამ და მოითხოვენო. ამ კაცის შეძლების შესახებ 1894 წ, თბილისის რუსულს და ქართულს გაზეთებშიაც სწერეს და სთქვეს, რომ ერთს ინგლისის ბანკში ისარლოვებისაგან დიდი ძალი ფულია დატოვებული მათ მემკვიდრეთათვისო, მაგრამ ცნობები ვერ შეიკრიბა აღსავსეობით და საქმე დარჩა გაურკვეველად და გაურჩველად. დღეს გრიგოლ ხურციძის სახლობის ცნობები საქართველოში აღარაფინ რა იცის. ზღაპრათაც აღარაფის ასსოვს. თბილისში გრიგოლის ნათესავობაკი დიდს ლოდინში ყოფილა ყოველთვის.

28 დეკემბერს, 1800 წ. მეფე გიორგი გარდაიცვალა და 1801 წ. საქართველო რუსეთს დაუკავშირდა. თბილისში მცხოვრებ ივანე და პეტრე ისარლოვები რუსეთის იმპერის ქვეშევრდობათ ჩაეწერნენ. მის შემდეგ მათ რუსული ენაც შეისწავლეს და უკანასკნელ რუსის სამსახურშიაც შევიდნენ. მაშინ თბილისის ყველა სამართველოებში საქმეების წერა და განკარგულებანი სულ ქართულად იწერებოდა, ხოლო ივანე და პეტრემ ქართული ჩინებულად იცოდნენ, ყველა ქართულს თხოვნებს, არზებს და განკარგულებას მშვენიერის ქართულის ენათ და ანბანით სწერდნენ.

ესენი თავიანთ დროის კვალად სამცხელ აზნაურის შეილებათ ითვლებოდნენ. ქართლ-კახეთის რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ, იმერეთის სამეფო რუსეთისაგან შორს გადგა, სოლომონ მეფე იმერეთის სამეფოს დაკავშირებას არ ნდომობდა. ამიტომ რუსებმა იმერეთს 1802 წელს დამორჩილე-

ბისთვის დავა აუტეხეს და ომიც დაიწყეს, იმერნი რუსეთის წინააღმდეგ 1810 წლამდე იბრძოდნენ, ხოლო 1810 წ. რუსებმა ყოველ-ნაირი ძალა იხმარეს და იმერეთი დაიმორჩილეს, თვით მეფე სოლომონ ტყვეთ იპყრეს და თბილისში წაიყვანეს პატიმრად. სოლომონ მეფე შორს მხედველი კაცი იყო, ამას ახალციხიდან ცნობა მოუვიდა, რომ თბილისში ფრთხილად იყავ, თორემ მოგწამლავენო, მეფე შეწუხდა ამაზედ, მაგრამ რას იზავდა, არაფერს, ღუმილს მიეცა, აღარაფერს მიირთმევდა, ძრიელ შესწუხდა, ამის შესახებ მთავარ მართებელსაც აუწყა ასე:

— მე, თქვენი შიში მაქვს, მეშინიან, რომ არ მომწამლოთ.

მეფე სოლომონს უკანასკნელად მოაგონდა, რომ თბილისში სცხოვრებდა მისი კარგი ნაცნობი და მისი მცნობი ისარლოვის მეუღლე, ანნა, მეფემ ეს ქალი მოიგოთხა, იგი მალე ნახეს და მიიყვანეს მეფესთან, რადგანაც მას, იმ დროს, თბილისში ყველა იცნობდა. ისარლოვის ქვრივის ნახვა მეფეს ძრიელ იამა, გაეხარდა და ბევრი ლაპარაკის შემდეგ, მეფემ შემდეგი დაავალა ისარლოვის მეუღლე ანნას.

— ჩემო მეზურმარო და პატიოსანო ადამიანო ანნა, მე, აქ დიდს შიშში ვარ ჩავარდნილი, საკმელი ვეღარ მიჭამნია, მოწამლოვის მეშინიან, თვით ჩემს ერთგულთაც ვეღარ ვენდობი. შენის მეტის მე იმედი არა მაქვს, თქვენ უნდა მომიხარშოთ კერძი და მომიტანოთ.

მეფის დავალება ანნა ისარლოვისამ დიდის სიამოვნებით მოისმინა და იმ დღიდან ეს უმზადებდა მეფეს სადილ-ვახშამს და იგი მთავრად მიეცა.

უკანასკნელ, როცა მეფე სოლომონმა თავის დალაქის ტანთ-საცმლის ჩაცმით მოახერხა და თბილისიდან ახალციხეს გაიქცა, მისს შემდეგ, ანნა ისარლოვისა დიდს გაჭირებაში ჩავარდა. მისს სახლს გარშემო მთავარ მართებლის ბრძანებით ყარაულები შემოარტყეს, ისარლოვების ყველა წევრნი პატიმრად ჰყვეს. ყველა ამბობდა ისარლოვისას ციმბირს გაგზავნიანო, რადგანაც მათაც წილი უდევსთ მეფას გაქცევაშიო.

მაღე ისარლოვის ქვრივი ანნა საქართველოს მთავარ მართებელს წარუდგინეს. მთავარ-მართებელმა ტორმასოვმა საყვედური უთხრა ასე:

— რატომ თქვენ არ განუცხადეთ მთავრობას, რომ სოლომონ მეფეს გაქცევა უნდოდა ოსმალეთში, ამას იგი თქვენ გეტყოდით, რადგანაც მის წინაშე დიდი ნდობა გქონდათ მოპოვებული? ანნა ისარლოვისამ მიუგო:

— თუ იმის გულისთვის სწარმოებს ჩემი პატიმრობა, მოგახსენებთ, რომ სოლომონ მეფეს ჩემთვის არაფერი უთქვამს. გინდ რომ მას ჩემთვის გაენდო თავისს განძრახვა, მე ამას მაინც არავის განუცხადებდი. განა შესაძლებელი იქმნებოდა ჩემთვის, რომ მე თქვენთვის, ან სხვა ვისთვისმე მეთქვა და მით გამეცა მეფე!? მეფე დედოფალი ყოველთვის მფარველობდნენ მე და ჩემს შვილებს. მე დიდი ნდობა მქონდა მათი და ნუ თუ მე მათ ჯამუშათ (შპიონათ) დავდგებოდი? თუ ასე გახლავს საქმე, გთხოვთ, რომ ჩემს სახლს მეპატიმრე ყარაულთ გუნდი მოაშოროთ და განმთავისუფლოთ. ეს საკადრისი არ არის თქვენთვის! მე, პასუხის მგებელი უნდა გამხდარვიყავი ღვთის წინაშე და მასთან დამნაშავე, რომ გამეცა ჩემის მფარველის მეფისაგან მონღობილი საიდუმლოება. გთხოვთ, რომ ჩემს სახლს მოაშოროთ ყარაულები, განმთავისუფლოთ.

იქ, იმ დროს, მთავარ-მართებელთან იმყოფებოდა ქ. ფოთის ამღები თავ. ბ. ორბელიანი. მთავარ-მართებელმა ორბელიანს მიმართა და უთხრა:

— მართალია კნიაზო, რასაც ეს ქალი ამბობს, ყველა პატიოსანი კაციც ასე იხავდა.

თ. ორბელიანი კარგად იცნობდა ამ ქალის ქმარს, ამან უამბო მთავარ-მართებელს ლუკა ისარლოვის საქმეები და ერეკლე მეფის წინაშე ერთგულება და მასთან სხვა ცნობებიც. მთავარ-მართებელ-ტორმასოვმა ანნა დაამშვიდა და გარდასცა:

— თქვენ მიბრძანდით სახლში და ყოველივე ასრულებული იქმნება,

მაშინათვე თბილისის კომენდანტს და პოლიცემისტერს

შიუწერა, რომ ისარლოვის სახლს ყარაული ახსენით და გაანთავისუფლეთო. ბრძანება მალე შეასრულეს და მთელი ოჯახი გაანთავისუფლეს.

მომსწრე კაცებთაგან გამიგონია, რომ ეს დედაკაცი მეტად შახვილ გონიერი ყოფილა, მწიგნობარჩ, გამოცდილი, მასთან მოყვარე საქართველოს მეფობის. ამ დედა-კაცს თავისს შვილებზედაც დიდი ზე-გავლენა ჰქონია და მას იგინი დიდხს სათნოებითაც დაუზრდია.

დღეინდელ ისარლოვების შთამომავალთა ჟუმეტესი ნაწილი ამ წარჩინებულის მანდილოსნის შვილის შვილებათ ითვლებიან.

როგორც ძველის ძველ სამცხელ აზნაურის შვილებთ ძველადგანვე ესენი დაჯილდოვებულ იქმნენ სხვა და სხვა სიგელ-გუჯრებით. ჟამთა ვითარების მეოხებით ოსმალთა ხელში ყოფნის დროს, ამათ დაკარგეს ყველა საგვარეულო სიგელ-გუჯრები. ამათ საგვარეულო გუჯრების დაკარგვის მიზეზათ ჩვენ მიგვაჩნია შემდეგი გარემოება:

XVIII საუკუნის დამდეგს, სამცხე-საათაბაგოს მცხოვრებთ ქართველ მაჰმადიანებს, თუ ქართველ ქრისტიანებს გამოეცხადათ, რომ თქვენ ყველამ თქვენი ძველი სიგელ-გუჯრები წარმოადგინეთ, რათა იგინი განხილულ უნდა იქმნეს და მისს მაგიერ სხვა უნდა მოგეცეთ ჩვენის დამტკიცებით, რადგანაც მათ ჩვენ წინაშე მნიშვნელობა ღღარა აქვსთო. ქართველთაც, რწსაკვირველია, ყველა ძველი და ახალი სიგელ-გუჯრები ოსმალის მთავრობას წარუდგინეს, ყველა იგინი მათ მოკრიბეს ერთად და კოსტანტინებოლს გადიტანეს. უწყებულია, რომ ამ სიგელ-გუჯართ რიცხვი ერთობ ბევრი ყოფილა, დიდი ძალი, მასში რეჟულან ასეთი სიგელ-გუჯრებიც, რომელნიც VIII—IX—X—XI საუკუნოებშიაც უბოძებიათ ქართველ მეფეებს სამცხელ თავად-აზნაურთა და ხალხთათვის. ამ გუჯრებისა კოსტანტინეპოლში გადატანის დრო 1730 წლები უნდა იყოს.

ამ სამამაჰაპეულო სიგელ-გუჯრების ნაცვლად ოსმალიეთის მთავრობამ სულ სხვა მოწმობანი მისცა მათა და მით დაარ-

ღვიეს და შემუსვრეს ქართველთ სამიწათ-მფლობელო წესი, საგვარეულო და წოდებრივის გარემოებათა პირობების ცნობები-
ამბობენ, რომ ზოგი რამ ძველი ცნობები დღემდე კოსტანტი-
ნეპოლის არქივებშიაც ინახებაო, ამისთვის ერთ დროს დ. ბაქ-
რაძეც იქმნა კოსტანტინეპოლში ოფიციალურად გაგზავნილი
1888 წ., მაგრამ, როგორც თვით დიმიტრი ბაქრაძემ გადმოგვცა:
იქ ასეთის მასალების აღარაფერი და შეთენილა. ოსმალის ფანა-
ტიკურს მახვილს იგი მთლად მოუსპია და მით გამქრალა დიდი
საუნჯე საქართველოს ერის ისტორიისა. ჩვენ პირ-და-პირ ეს
გარემოება მიგვაჩნია იმის საფუძვლად, რომ ამ უძველეს სამ-
ცხე-საათაბაგოს აზნაურის გვარის წევრთ უძველესის დროის
აღარაფერი ცნობები აქვს და შეთენილი. ესენი როგორც ოსმა-
ლეთის ქვეშევრდომთ აღრიდგანვე შესულნი, მასთანავე „ცო-
ხის თაფნი“ და „ჯაბახანის“ მწარმოებელნი, რალა ფიქრი უნდა,
რომ თავიანთ მანქანა მთავრობის ბრძანებას შეასრულებდნენ
და ყველა საგვარეულო ძვირფას სიგელ-გუჯრებს მათ დაუთ-
მობდნენ.

ჩვენ პირ-და-პირ ამ გუჯრებს ვალიარებთ იმის დასამტკი-
ცებლათ, რომ 1732 წ. ბოძებულს სულთან მაჰმუდის „ფირ-
მანში“ მოხსენებულია რამდენიმე ცნობა ისარლოვეების გვარის
და მათ ძველ მამა-პაპათა ღირსების, თანამდებობის და მნიშვნე-
ლობის. ასეა თუ ისე, მაინც ისარლოვეები ცნობილნი არიან
ოფიციალურად როგორც უძველეს დროის ქართველთ აზნაუ-
რის შვილები. მე ამას ყურადღებას არ ვაქცევ, ჩემთვის ორივე
ერთი გახლავსთ, მე მარტოდ ცნობას მოგახსენებთ. როგორც
ეტყობა ისარლოვეების კათოლიკობასთან დაკავშირება არ ყო-
ფილა უმნიშვნელო, მათ მხოლოთ ამით შეუწახავთ თავიანთი
დედა-ენა და ქართველობა, თენიერ ამისა, მამა პაპის ყოველი
ძვირფასი განძეულობა-კი ძველადვე დაჰკარგვიოთ. XVIII საუ-
კუნეში, ამათ გვარში რამდენიმე სასულიერო პირნიც გამოსუ-
ლან, რომელთა ზოგნი რომშიაც ყოფილენ ნასწავლნი და
ზოგნი სომეხთ მხითარისტების სასწავლებელში. რომში ყო-
ფილთ ცნობები არა ვაქვს, მხითარისტების გავლენის ქვეშ

გაზდილ მღვდლებათ ითვლებიან გრიგოლ და ანტონ მღვდელი.

გრიგოლ მღვდელი ისრაელიშია, სცხოვრობდა XVIII საუკუნეში, იმყოფებოდა ახალციხის იოანე ნათლის მცემლის ტაძრის მოძღვრათ, ამის დაბადების წელნი არ ვიცით, გარდაცვალებულა 1784 წ., ღრმ მოხუცებაში მყოფი. ეს მოძღვარი იყო ქართველი მწიგნობარი, ქართული მწიგნობრობის და ისტორიის მცოდნე. ეკლესიებში საყოველთაოდ ქართულად მოქადაგე, ქართულად მკითხველი სამღრთო წერილისა. იცოდა კარგა დასავლეთ საქართველოს ისტორია და ნამეტურ თავიანთ საგვარეულო ზურსიძე-ისარლოვებისა. მონათვლის, დასაფლავების და შემწირველთა ცნობებს სულ ქართულად სწერდა. ეს მოძღვარი ღვიძლი ნათესავი ყოფილა იმ ღროის ზურსიძე-ისარლოვებისა, რომელნიც ახალციხეს სცხოვრებდნენ.

ანტონ მღვდელი ისრაელიში, სცხოვრებდა XVIII საუკუნეში. მსახურებდა სხვა და სხვა ეკლესიებში და უკანასკნელ ახალციხის ივანე ნათლის მცემლის ეკლესიაშიაც უმსახურნია, ეკლესიის „კონდაკში“ ასეა მოხსენებულია მისი სახელიც, თავის ღროის კვალად ყოფილა მწიგნობარ მოძღვარი, დიდათ მოყვარე ქართული ენის და ამ ენითვე მოქადაგე და მწირველი. ქართულად უწერია მრავლად. ამ ღროს მოძღვარს გარდა ისარლიშილების გვარში სხვანიც არიან მოხსენებულნი, ხოლო მათი ცნობა ჩვენ არა გვაქვს, რადგანაც ერთი და იმავე სახელ-წოდების მექონი მღვდელნი მათში ძრეელ ხშირია. ქართველ კათოლიკებს ძრეელ უყვართ სტეფანეს ხსენება, გრიგოლი, ივანე, პეტრე, პავლე, რაფიელი, ნიკოლაი და მიხეილი. სხვა სახელების ხსენება მათში იშვიათი და ამიტომ ერთსა და იმავე მღვდლის სახელით ჩვენ რამდენსამე პირს ვხედავთ დიდი ხნის განმავლობაში, ხოლო მათი ცხოვრების განმასხვავებელი ცნობები-კი არ გვაქვს.

როგორც ვსთქვით ზემოთ, ძველად ანუ საფარ ფაშის და როსტომ ფაშის დროს, რამდენიმე წევრნი ისარლიშვილებისა მუსულმანობაზედ იქმნენ გადასულნი. ასეთ მუსულმანთ შთამომავალთ ძენი დღეს ოსმალეთშიაც სცხოვრებენ, რომელნიც იქ XVIII საუკუნის დამლევს ვარდასახლებულან, ზოგნი 1820 წლებში ამათი წინაპრნი გათათრებულან, მათთვის ოსმალეთის მთავრობას ბეგობა მიუცინ და აღუგენის ანუ ქვაბლიანის ბეგებათ დაუნიშნავთ. დღემდე ეს ბეგები აღუგენისკენ სცხოვრებენ და გვარად ხურსოღლი—ერისთავებათ იწოდებიან ე. ი. თანახმად IX და X საუკუნის მათის მამა-პაპის ღირსების და თანამდებობას წოდების. როგორც ეს ზემოთაც მოგახსენეთ „ერისთავთ-ერისთავი ხურსიძე“ ადგილობრივ მცხოვრებნი-კი მათ მარტოდ „ხურსოღლებს“ უწოდებენ. ამ ხურსოღლ ბეგებში ბევრი რამ საყურადღებო ცნობებია დაშთენილი მათათრობის და ბეგობის შესახებ. აქ მოგვყავს მხოლოდ ერთი ამბავი, რომელიც არ იქმნება უმნიშვნელო.

უღის ბეიდნის ბეგი ხურსიძე 1815 წლებში ბენდიელ-ალი ფაშის ბრძანებით დაახრჩეს, მიზეზი ხურსიძის დახრჩობისა ყოფილა შემდეგი გარემოება:

ბენდიელ ალი-ფაშა დიდი მტერი იყო მესხეთის მკვიდრთ მცხოვრებთ, იგი იყო მექრთამე და უსამართლო, სამართალს ფულზედ ჰყიდდა. ამის სასტიკი წინააღმდეგი იყო ბეიდნის ბეგი ხურსიძე. ხურსიძის მეოხებით მთელი მესხეთის ბეგები და ალიები ფაშის წინააღმდეგ შეითქვენ და სოფ. ქარალს, რომელ სოფელიც ახალციხიდან ოც ვერსზედ სძევს და რომელიც სოფ. ვალის საზოგადოების ნაწილათ ითვლება, იქ მცხოვრებ ბეგის ავალისშვილის სახლში კრება დანიშნეს. ბეგების კრებას უნდა განეხილა ფაშის მოქმედების საქმეები და მერე უნდა გადაეწყვიტათ, თუ როგორ მოპყრობოდნენ მას.

ამათ განძრახვის ამბავი ბენდიელ-ალი-ფაშას შეუტყვია, ამიტომ დანიშნულს საღამოს ტანჯ-საცმელი გამოუტყვლია, დევრიშის ტანისამოსი ჩაუცვამს და ერთის პირის საშვალებით, ესეც დასწრებია ბეგების კრებას და რჩევას. კრებაზედ მთელი

ლამე უსაუბრიათ და ამ დევრიშისთვის-კი ვერა შეუმცნევიათ რა. მეორე დღეს ფაშა ახალციხეს წასულა, იმავე ბეგს წაუყვანია, ვისაც იქ მიუყვანია, ვერც ამ ბეგს შეუმჩნევია ეს. ახალციხეში მისვლის და საქმის გამჟღავნების შემდეგ, ამ ბეგისთვის ფაშას მზნევა არ უქმნია, უპატიებია. დანარჩენი ბეგები იმავე დღეს დაუბარებია. ყველას დამუქრებია, მაგრამ მიმყვან ბეგის წყალობით ყველასთვის უპატიებია, ხოლო ხურსიძე-კი დაუბრჩობინებია.

ამ გარემოებას დიდი უსიამოვნება აუტეხია ხალხში და ხურსიძეების ზოგნი ოსმალში წასულან სამართლის საძიებლად. ამ დროს, ამ ბეგებს, თავიანთი მამულები სოფ. ვალის ქართველ ქრისტიანებისთვის მიუყიდნიათ. დღეს ამ ბეგების შთამომავალი ბეგები აღუგენს სცხოვრებენ. ესენი თავიანთ გვარად ერისთავს აღიარებენ, ხალხი-კი, როგორც ვსთქვით ზემოთ ხურსიძეს. ისარლოვებს-ხურსოღლებს უწოდებენ, დღეს აღუგენის ბეგები ესენი არან და მათში ქართველობის ხსოვნის ყოველისფერი დამხობილია და მოსპობილი, მათ აღარიფერი იციან თავიანთ ძველების შესახებ და ნამდვილ ოსმალურს ბრბოთა უმეცართ გუნდს წარმოადგენენ. თვით ქართული ენაც-კი დავიწყებიათ. არიან ნამდვილი თათრები. როგორც ეტყობა მათგან დიდი რიცხვი კი უნდა იყოს ოსმალეთში გასული და გაფანტული, სადაც მათ გვაროვნობის ყოველივე დაკარგული აქვსთ და ნამდვილ ოსმალის ფანატიკ თათრებათ იკულისხმებიან. ამიტომ მათ შესახებ საუბარი ჩვენ აქ მეტად მიგვაჩნია და ამით ვათავებთ მათზედ წერას.

ზოგი წამ მასაღებთა ცნობანი ხურსიძის გვარის ისტორიისა.

ხურსიძის გვარის და ზარზმის აღშენების ისტორიისათვის მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს თვით ზარზმის წარწერების ნათლად ახსნასაც, თუმცა თავის ალაგას ამის მნიშვნელობაზედ საუბარიც გვქონდა, მაგრამ აქაც ვისაუბრებთ მცირედ, რადგა-

ნაც ამ უკანასკნელ დროს, მსწავლულთ შორის ზარზმის წარწერები თუობას, ანუ ზოგი რამ ისტორიულ ცნობების გამო ექვს ჰბადავს, შეიძლება ოდესმე პოლემიკაც გაიმართოს. ამ ბოლოს დროს, ამ წარწერებს ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია ექ. თაყაიშვილმა. ზარზმის წარწერებს ორა მარტო ხურსიძის გვარის და ზარზმის ისტორიისთვის აქვს მნიშვნელობა, არამედ მსოფლიო ისტორიისათვისაც, რადგანაც ერთს წარწერაში მოიხსენება ბიზანტიის იმპერიის ერთი დიდი სამხედრო გალაშქრების ცნობაც, რაც ევროპის მსწავლულთ მეისტორიეთაც აქვთ აღნიშნული და რასაც ზარზმის წარწერაც ასაბუთებს და ცნობებს ნათელს ჰუნენს. ასეთ ცნობების შეკრებით „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებიც თავის აღსავესებობით დასაბუთდება.

ზარზმის წარწერებიდამ პირველად უხელმძღვანელიად „ქართლის ცხოვრების“ შედგენის დროს. შემდეგ იგი გადაღებული იქმნა აკადემიკის მარი ბროსესაგან, მაგრამ გადაღებულებს დიდი შეცდომები შეემცნა. ნამეტურ შეცდომით გადილო ის წარწერა სადაც იკითხება—*შოთა ყოფილი შიო*. ამას ბროსე აი ასე კითხულობს: „*შამასა შუათა ყოფლისა სსშასა*“.

ბროსეს შემდეგ ეს წარწერები თავის აღსავესებობით გადმოსწერა დ. ბაქრაძემ, მან ყველა წარწერას თავის სახე და აზრი ნათლად დაუტოვა. მისი გადაღებული სწორეა, იქნება აქა იქ ასოებში იყოს რამე მცირე ცვლილება. აქედამვე იხელმძღვანელა აღ. ხახანაშვილმა და მანაც გადილო ზარზმის წარწერები და ამ წარწერების მნიშვნელობა ისტორიულ ცნობებს გარეშე პალეოგრაფიულის ხელოვნებითაც დიდს მნიშვნელოვანად ჩათვლა, ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია წარწერაში მოხსენებულ შოთა შიო ყოფილის სახელის ვითარებასაც, ამის შესახებ მან თავის დასკვნაც წარმოსთქვა. ეს დასკვნა საყურადღებოა ჩვენთვის.

ამ ბოლოს დროს, ამ მნიშვნელოვან ტაძრის და მის წარწერების შესახებ ბ. ექ. თაყაიშვილმა ვრცელი აღწერა წაიკითხა „კავკასიის არქელოგიურ კომიტეტის“ სხდომაზედ. ძველად გადაღებულ წარწერებში ბევრი რამ შეცდომები გაასწორა მარ-

ტივად, ბევრი საფუძვლიანი შენიშვნები წარმოხსთქვა. სხვათა შორის, ზარზმის წარწერებში მოხსენებულის ხურსიდის გვარის წევრი-კი ხამად ანუ უცხო, უცნობლად მიიღო, ჩვენს ისტორიაში ამ გვარის წევრთა შესახებ ცნობები არ არის ნათლად გარკვეულიო, ჩვენ კარგად არ ვიცნობთ ხურსიდის გვარის წევრთა და სხვა ადგილებში არც მათი მაშენებლობის რამე ისტორიული ცნობები სჩნდება.

ამიტომ ბ. ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობათა საგულისხმოთ, ხურსიდების გვარის შესახებ ვიტყვით შემდეგს: თვით პატივცემულს ექ. თაყაიშვილსაც მოეხსენება, რომ ვინმე ხურსიდ-ხურსიძე „ქართლის ცხოვრება“-ში X საუკუნეში სჩანს. აქედამ ვიცით, რომ ხურსიდები საქართველოში ცნობილ გამოჩენილ გვარისშვილებათ უნდა ითვლებოდნენ უძველესი დროდამ. XI საუკუნის შემდეგ, ვინმე ხურსიდები მოიხსენებიან ზარზმის წარწერაში და ამ მოხსენებით ჩვენ არამც თუ ერთს და ორ პირს ვიცნობთ, არამედ რამდენიმეს, რომელნიც ზარზმის წარწერებს გარეშე სხვა და სხვა ძველს ხატებსა და საეკლესიო ნივთებზედაც მოიხსენებიან, როგორც შემწირველნი ზარზმის ეკლესიისთვის სხვა და სხვა ხატების და საეკლესიო ნივთების. ასე და ამ გვარად ჩვენ ვიცით ის, თუ ხურსიდების გვარის დასაწყისი როდიდან იწყება და ან შემდეგ საუკუნოებში მათ სად როგორ რა უნდა ემართათ. მიზეზები მათის უცნობლობის მრავალ ნაირია და ნამეტურ ის გარემოება, რომ სამცხე-საათაბაგო უკანასკნელ დროს მეტად საოცარ გარემოებაში მოთავსდა.

იგი განცალკევდა მთელის საქართველოსაგან, თითქმის განსხვავებული სახე მიიღო, თავის საკუთარი სამეფო აგებულია. შინაგან და გარეგან სახე ქართველთა მოშლას მიეცა, უკანასკნელ ქართველთა ძალოვნება მთლად დაეცა, ქართველნი ოსმალს დაუკავშირდნენ. იქ ყველაფერი ამოვარდა ჩვენი და მის მაგიერ ოსმალის, ანუ თათრების ძლიერებამ იწყო გადღესასწაულება. დღეს სამცხე-საათაბაგო ხომ მოგეხსენებათ თუ რას წარმოადგენს, იქ განა მარტოდ ხურსიდების გვარს მოეფ-

ლინა ასეთი ბედი, არა, ძრიელ ბევრს კიდევ სხვებს. რა არ დაეკარგეთ იქ, ყველაფერი, მოისპო ჩვენთვის ხახული, შატ-ბერდი, ტბეთი, ლოდისყანა, პარხალი, ხალხი, სოფლები, ნაშ-თები, წიგნები და სხვანი. გაცოცხლება რომ შეიძლებოდეს და ნახვა, ნეტა რას იტყოდნენ ამ კუთხის ხილვით ივანე შავთე-ლი, შოთა რუსთაველი, მთაწმინდელნი, პეტრიძენი, ექვთიმე ქართველნი, ხახულარნი, მტბევარ მწიგნობარნი და სხვანიც მრავალნი ერთ დაუთვლელნი საუნჯენი ქართველთა.

ვგონებთ მხილველნი ასეთის გულ-საწვაგ მდკომარეობის უმაღვე ისევ სამარეში ჩაწვენ. ასე დავემხენით და დავეცნით ქართველნი სამცხე-საათაბაგოში.

უმთავრესად ჩვენ ეს გარემოება მიგვაჩნია მის მიხეზათ, რომ ზარზმის მაშენებელთ ხურსიძეების ცნობები ისე მიმქრ-ლებულა და რასაც ბ. ექ. თაყაიშვილიც ჰკვირობს, რომ ჩვენ ზარზმის მაშენებელთ ხურსიძეების გვარის წევრთა შესახებ არა ვიცით რაო. მართალი უნდა ითქვას, რომ ძველად ხურსიძეები უნდა ყოფილიყვნენ ამ ტაძრის პატრონნი და მაშენებელნიც, ამას ცხადათ ასაბუთებს ის გარემოებაც, რომ დღემდე ქვაბ-ლიანში, დიდი ძალი ცნობებია ამ გვარის შესახებ დაშთენილი. ქრისტიან ხურსიძეებს გარდა აქ მუსულმან, ანუ გათათრებულ ხურსიძეებიც-კი სცხოვრებენ. ამ გვარის უცნობლობა ჩვენგან არ შეიძლება ითქვას, რადგანაც მის მეგვარეთა რიცხვი გური-აშია ც არის და იმერეთში სოფ. ფერსათს. ვფიქრობთ, რომ ყველგან-კი აქედამ უნდა იყვნენ გადასულნი და შემდეგ დრო-ში მომრავლებულნიც.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ სამცხელი ხურსიძეები პირ-და-პირ შთამომავალნი არიან იმ ხურსიძეების, რომელნიც „ქართ-ლის ცხოვრებაში“ მე-XI საუკუნოდამ მოიხსენება და ზარზმის წარწერებში შემდეგ საუკუნოებიდამ. დღეინდელ ხურსიძეთ მიღებულნი არიან და ცნობილნი ისარლოვები. რადგანაც შეიძ-ლება ეს ბევრისთვის უცხოდ დაშთეს, ამიტომ ჩვენ აქ ამ გვა-რის შესახებ კვლად ვისაუბრებთ და იგი საკმარისად ახსნის როგორც ხურსიძეების გვარის ცნობებს, ისევე მათ შთამომა-

ვალ ისარლოვების და ზარზმის ტაძრის მაშენებელ-პატრონობასაც, ამის მოყვანა აქ საჭიროდ მიგვაჩნია, რადგანაც შემდეგ დროშიაც, როგორც ვსთქვით, ოსმალთა მფლობელობის გამო ამ გვარის წევრთა საქმე სხვაფერ მოეწყო და მოთავსდა.

ქვაბლიანსა და ახალციხეს ხურსიძეები თავიანთის ქართულის გვარით იწოდებოდნენ XVII საუკუნის დამდეგამდე, ანუ როცა ბექა ჯაყელი გათათრდა და ახალციხეში გაფაშდა. ეს რომ სწორედ ასე უნდა ყოფილიყო, ამას ასაბუთებს შემდეგი: ვახუშტი ამბობს, რომ სამცხე-საათაბაგოში, ქართველთ შორის ოსმალურმა ენამ და სარწმუნოებამ 1625 წ. იწყო ვრცელგზობა. გვარების გადაკეთება, მოხელეთა სახელწოდების და ბევრიც სხვა რამის ამ დროდამ არის შემოდებულიო. იგივე სწერს, რომ ჩემს დროს, ე. ი. XVIII საუკუნეში, ოსმალეთის ძალა და მფლობელობა სამცხეში ისე იყო გავრცელებული, რომ აღარც ერთი თავადი, აზნაური და გვარიშვილი ქართულად აღარ იწოდებოდაო, არამედ თავიანთ თანამდებობის და მოხელეობის სახელითაო, ანუ ბეგად, ფაშად, ალია ბეგად, სანჯახ-ბეგად და სხვანიც მრავალნი ამ გვარნი. უნდა ითქვას, რომ გვარების შეცვლა ოსმალთაგან ისე იყო ქართველთათვის შემოდებული, რომ თვით ხელოვნებიც-კი იცვლიდნენ თავიანთ ქართულ გვარებს და თავიანთ ხელობის სახელს ოსმალურის ენით გვარად ირქმევდნენ. ამის მაგალითები მესხეთში და ჯავახეთში ერთობ ხშირია თვით დღემდე.

ჩვენი საუბრის სიმტკიცისთვის საჭიროდ ვრაცხთ თვით ვახუშტის სიტყვებიც მოვიყვანოთ აქ, რომელიც საკმარისად დაასაბუთებს როგორც ხურსიძის გვარს ისტორიის გარემოებათ პირობებს, ისევე შემდეგ დროს და ისარლოვების გვარის დარქმევის ვითარებასცა, აი რაც მოგვითხრობს ვახუშტი: „სამცხე საათაბაგოს აზნაურნი და თავადნი აღარ იწოდებიან გვარითა, არამედ ბეგად, ფაშად და სანჯახ ბეგად“ ამის შემდეგ ჩამოთვლის სამცხე საათაბაგოს რამდენსამე თავადთა და აზნაურთა გვარებს და ამბობს, რომ ესენი და ამ გვარნი თავიანთის გვარით მეტად მცირედ იწოდებიანო ამ მოხსენებულ პირებში ვახუშტი არ

იხსენიებს ხურსიძეებს და მიტომაც ამბობს, რომ ასე და ამ გვართაც სხვა გვაჩნია. ამ სხვა გვარში იგულისხმება არა მარტო ხურსიძე-ისარლოვის ცნობა; არამედ სხვა მოწინავე გვარის შვილთაც, რომელთაც ოსმალოს ენის მახვილის წყალობით თავიანთი საკუთარი გვარიც დაეკარგათ.

აქ ამაზედ საუბარი საჭიროდ მიგვაჩნია, რადგანაც სამცხე საათაბაგოს არამც თუ მარტოდ თავად აზნაურების რიცხვმა დაკარგა თავის გვარები, არამედ მთელმა ერმა, მთელს კუთხეში, მთელს ამ ვრცელს სამეფოს ადგილში ქართველთა გვარების სულ მოიხსრა და ამოვარდა. ვინც გაათათრდენ იმათ ხომ ოსმალური ეწოდათ და ვინც ქრისტიანათ დაშთენ თვით იმათაც, მაგალითებრ თვით ქართველ კათოლიკე ქრისტიანებსაც-კი შეენაცვლათ ქართული გვარები ოსმალურს ენაზედ, ამის სრული მოწამე და ნიშანია ხურსიძის გვარის ისარლოვით შეცვლის ისტორია. მთელს არტაანის ოლქში, ყარსის და ოლთისისკენ ერთი ქართული გვარი ვეღარ ვნახე. თვით ქართველებში ქურდოვანიძე-ქურდოლლად იწოდება, ბაბუჩაშვილი—ბაბუჩოლლათ, მეჯინალისშვილი—მეჯინოლლათ და ვინ იცის კიდევ სხვა რამდენი ამისთანანი, ათი და ოცი ათასობით მოსათვლელი.

ჩვენდა სამწუხაროდ, თავის დროს, ამ გარემოებისთვის ქართველთა რომ ყურადღება მიექციათ და დაეწერათ რამე ცნობები, მაშინ ჩვენ დღეს საექვოთ და საძებრათ აღარა გაგვიხდებოდა რა. თუნდ ვახუშტსაც რომ მიექცია ყურადღება და აენუსხა იმ დროის სამცხე-საათაბაგოს ყველა მოწინავე პირთა გვარები, ფიქრი არ უნდა, რომ დღეს ჩვენ ბევრი რამ გვექმნებოდა შენახული, არ დაკარგული და ამას ვახუშტიც ადვილათ მოახერხებდა, რადგანაც მის დროს, ქართველთა შორის ძრიელ ბევრს არ ექმნებოდა თავის ძველი გვარი დავიწყებული. სამწუხაროდ ამის შეგნება ვახუშტის არ ჰქონდა, თორემ მას ყველაზედ დაწვრილებით სამცხე-საათაბაგო უნდა აეწერა, იგი უნდა აენუსხა, რადგანაც იქ ჩვენი ყველაფერი გარდაცვალებას და დავიწყებას ეძლეოდა.

როგორც ვიცით, ვახუშტის სამცხე-საათაბაგო თვალთაც

არ უნახავს, სხვათა მოთხრობებით და ამბეჭით უწერია თავის ცნობები. მაინც დრო ისეთი საშიში იყო, რომ შეიძლებოდა მართლაცა და არც-კი იყო სამცხეში და ისე დასწერა თავის ცნობები. ამას ცხადათ ასაბუთებს ის გარემოებაც რომ სამცხე-საათაბაგოში ძრიელ ბევრი აღდილებია, ხეობანი, სოფლები, ნაშთები და სახელ-წოდებანი, რომელიც ვახუშტის არა აქვს ანუ სხული. ვახუშტის აღწერა სამცხის შესახებ მეათასე ნაწილია, ეს მე თვით ვიცი, რადგანაც ეს ვრცელი კუთხე რამდენ გზისმემომოვლე. დღეს, სულ მისი ბრალი გახლავსთ, რომ ჩვენ ჩვენის ისტორიულის მწერლობისათვის ველარას ვაწყობთ და სამცხის შესახებ არაფერი ვიცი დაწვრილებით. არის ისეთი ვრცელი კუთხეები, როგორც მირატის ხეობა, რომ ვახუშტის სახსენებლათაც არ აქვს. ამ დიდი ნაკლის წყალობა გახლავსთ, რომ ხშირად აქარელნი, ლივანელნი, მურღულელნი და სხვანი ქართველ მაჰმადიანები თავიანთ ძველ გვარებს გვეკითხებიან, მაგრამ ჩვენ-კი მათის გვარების არა ვიცი რა, ვერაფერ პასუხს ვაძლევთ, თუმცა მათ-კი იმედი აქვსთ დამტკიცებით, რომ ჩვენი გვარების ცნობები თქვენებურს წიგნებში უნდა მოიპოვებოდესო.

ზოგს მაჰმადიანს ეხლა დიდი წადილი აქვს თავის ძველი ქართული გვარის აღდგენის, მაგრამ ამას იგი ველარ ახერხებს ჩვენის უცოდინარობით. განა მარტო ამაში ვართ ასე, ბევრს კიდევ სხვა საქმეებში გახლავართ ასეთნი. ქართველ მაჰმადიანების გვარების დაკარგვაზედ რაღა უნდა ითქვას, როცა ჯავახეთსა და მესხეთში გვარებს ჰკარგავდნენ თვით ქრისტიან ქართველებიც, მათაც-კი ავიწყდებოდათ თავიანთ ძველი გვარები, ამის ცხადი მაგალითია ხურსიძე ისარლოვების გარემოება, ვგონებთ, დღეს თვით ისარლოვებმაც-კი აღარ იცინა რა თავიანთ ძველი გვარის ამბავი: შეიძლება ოდესმე ამ გვარის ცნობამაც საექვო მიმართვა მიიღოს. ამიტომ, აქ ამ გვარის შესახებ აღსავსეობით ვისაუბრეთ. ეს საუბარი ნათლად დაეხმარება იმ მისტორიეთა მოსაზრებას და ექვს, რომელნიც ზარზმის წარწერებში მოხსენებულ ხურსიძეების შესახებ ექვს აღიარებენ და

ამბობენ, რომ ჩვენ ამ გვარის არც წარსული ვიცით და არც შემდეგი დროვო.

კარგად სჩანს და ამას თვით საღი მოსახრებაც ასე გვაფიქრებინებს, რომ ხურსიძეები XVII საუკუნის დამდეგამდე თავიანთის ძველის გვარით იწოდებოდნენ ისევე, როგორც მა. შინ იწოდებოდნენ სამცხის ყველა დიდებულნი და მცირებულნი. აქ ამისთვის ახლა ჩვენ ვიხმართ ზეპირ გადმოცემულ ცნობებსაც რომელიც ადრე მესხეთსა და ჯავახეთში მრავლად იყო განფენილი. დღეს-კი იშვიათობს. ადრე მთელს ახალციხეს და მის თემის მცხოვრებთ ქართველ ქრისტიანებმა და მაჰმადიანებმაც კარგად იცოდნენ, რომ ისარლოვების ძველი გვარი ხურსიძე იყო, ამათ სამკვიდრებელ ბინას ქვაბლიანი შეადგენდაო. ადრე თვით ისარლოვებიც ამბობდნენ, რომ ჩვენი ძველები ხურსიძეები იყვნენ გვარათო. ამ გვარის ქეშმარიტ ცნობებზე კარგი მცოდნე ყოფილი ახალციხელი ქართველთ კათოლიკე სტეფანე იზმირელი. 1845 წ. ეს პირი, ახალციხეში გაუცვნია ლუკა ისარლოვს. ამ დროს სტეფანე იზმირელი 60 წლის ყოფილა, მაშასადამე იგი კარგად მომსწრე იქმნებოდა XVIII საუკუნის პირების და მათგან ბევრი ძველი ამბებიც ეცოდინებოდა, ასევე კარგად ეცოდინებოდა ხურსიძის გვარის ამბებიც. ისარლოვის გაცნობის შემდეგ სტ. იზმირელს დიდი გულის წყრომა უთქვამს ისარლოვიძეთის, რომ თქვენი სახლი კაცები აქედამ მთლად წავიდნენ და ეს არ არის კარგი, თავიანთ სამკვიდრო მამულები და მამაპაპეული ზარზმის ტაძარიც უპატრონოდ დასტოვესო. უთქვამს საყვედურით:

— თქვენ ძრიელ გვიან მოგგონებიათ თქვენი სამშობლო, მამულები და ზარზმის ტაძარი. ხურსიძეების ამბები ეხლიც ყურში მაქვსო. მე ძრიელ მწყინს და გული მეთანადრება მასზედ, რომ ხურსიძეების გვარის ისარლების შთამომავალთა რიცხვი ახალციხეში მოისპოვო. ეს არ უნდა მომხდარიყოს ასეო.

სტეფანე იზმირელმა ბევრი რამ ამბები უამბო ლ. ისარლოვს და ძალას ატანდა, რომ მამულებსა და ზარზმას უპატრონეთო, მაგრამ ლ. ისარლოვი-კი უარს ეუბნებოდა, ჩუმათ

ხყო, მთავრობის ერიდებოდა თურმე, მორიდებას თავისებური ხასიათი აქვს, ლ. ისარლოვი მორიდი მოხელე იყო. სტეფანე იზმირელის სიტყვის კვალად მეტად საყურადღებოა ის გარეშოებაც, რომ მართლაც და ახალციხეში ისარლოვების გვარის რიცხვი ასე მოიხსოვ, თუმცა XVIII საუკუნის დამლევს, იქ რამდენიმე ოჯახი სცხოვრებდა და მათ შორის სამი მღვდელიც იყო. იქ დაშთენ მხოლოდ მუსულმან ისარლოვ-ხურსიძეები, მაგრამ იგინიც შემცირდენ, უკანასკნელ დროს ოსმალში გადასახლდენ ფანტიკობით.

ამ რამდენიმე წლის წინეთ მე გახლდით ქ. ახალციხეს, მიხეილ პეტრეს ძე მეფისოვთან. იქ ბევრს ძველს ამბებზედ გვქონდა საუბარი, ძველს ნაშთებზედ, გვარებზედ, ახალციხის კათოლიკეებზედ, მუსულმანებზედ, დაქცეულ ტაძრებზედ და სხვაც ბევრს ასეთ საგნებზედ. მიხეილ მეფისოვი ასეთ ძველ ცნობათა ხსოვნის ნამდვილი საუნჯე იყო, სხვათა შორის ისარლოვების შესახებ სიტყვა ჩამოვარდა, მე ბევრი რამ ცნობები ვკითხე, ჩემი კითხვის თანხმად მიხეილ პეტრეს ძემ ესეთი სიტყვა სთქვა.

— დიახ, ისარლოვები ქვაბლიანიდამ უნდა იყვნენ, ახალციხეში-კი მოხელეობის, ანუ თანამდებობის გულისთვის უნდა ეცხოვრნათ, ხან ივლიტასაც უცხოვრიათ. რადგანაც XVIII საუკუნეს ახალციხეში მთლად ქართველ მუსულმანები სცხოვრებდნენ და ციხის გარეთ და ივლიტას-კი კათოლიკებს, ქრისტიანებს უცხოვრიათ, იქვე ყოფილან ისარლოვებიც, მათი ძველი გვარი ხურსიძეა, მათი სახლი კაც თათრები-კი დღესაც ხურსოღლათ იწოდებიან ქვაბლიანში, მაგრამ მაინც დავიწყებული აქვთ თავიანთი გვარის ცნობები. მათ ის-კი იციან, რომ ძველათ სხვა გვარი ჰქონიათ, ეხლა ისარლოები არიან.

მიხეილ მეფისოვმა ბევრი რამ ცნობები მიაძმო, მე ვკითხე ლ. ისარლოვის და სტ. იზმირელის შესახებ და მათგან მოთხრობილ ცნობების ვითარება და მან ყოველთვე ჭეშმარიტებით აღიარა. სტეფანე იზმირელს მეც კარგად ვიცნობდი და რასაც იტყოდა ხოლმე, ყოველთვის მართალს და სწორესო, სიტ-

რუისთვის მას ძალას არავინ დაატანდა, ისიც იმ დროს დასტეფანე იზშირელსაო. ის რასაც ამბობდა ისარლოვების, ზუბალაშვილების თუ სხვების შესახებ ყოველისფერს მართალს ამბობდა და მეც უნდა მოგახსენოთ, რომ მეც ასე ვიცი და გამიგონია მომსწრე კაცებთაგან, რომ კათოლიკ ისარლოვების გვარი ხურსიძეაო, მათი საბინადრო მამულები ქვაბლიანში ყოფილა, საგვარეულო ტაძარი ზარზმა და ქულები ყოფილა, მათ წინაპრებს უკეთებიანთ ეს ტაძრები და მფარველობაც უწევიათ. ისარლო თათრული სახელია, ეს გვარი რაც მათ დაერქვათ სულ ორი ან სამი საუკუნე უნდა იყოს. წინეთ-კი ხურსიძე ყოფილა, მაშ აბა თქვენა ბრძანეთ, ქრისტიან ისარლოვებს თათრული გვარი ძველადგან რისთვის ეწოდებოდათ, გინდ რომ სწოდებოდათ, მაინც სულ ძველად-კი თავიანთ გვარი ექმნებოდათ, ქრისტიანური სახელით. ე. ი. ხურსიძე ძველია და ისარლო ახალი. ასეთი ცნობები გადმოგვცა მიხეილ მეფისოვმა და ჩვენც ყოველივე ეს ქეშმარიტად მივიღეთ.

მიხეილ მეფისოვი ჩვენში ისეთი ცნობილი პირია, ისეთი მცოდნე ჩვენის ქვეყნის ძველის თუ ახალის ამბების, რომელმაც მართლდ ისარლოვების გვარის ცნობები-კი არა და მან ზედ მიწევნით მთელი სამცხე-საათაბაგოს ცნობები იცოდა კარგად, ამ კუთხის მას ერთი ოტის ოდენი ამბავიც არ გამოეპარებოდა, იგი იყო ზედ მიწევნით მცოდნე საქართველოს ძველის და ახალ ამბების, სამცხის ქართველ ქრისტიანების, მაჰმადიანების და თვით ქართველთ ებრაელთაც. იცოდა კარგად ოსმალეთის საქართველოს შინაგან ყველა საქმეთა ვითარება, იცნობოდა კარგად ქართველ ფაშებს, კაიმაკანებს, ბეგებს, ალიებს და სხვანი, იცოდა მათი გათათრების ამბები, გაფრანგების და ისიც თუ სად ვის რომელ ქართველს როგორ შეეცვალა თავის ძველი ქართული გვარი, ოსმალეთის საქართველოში ქართული ენა-სად დაიკარგა, სად დაშთა დღემდე.

მიხეილ მეფისოვი მთელს ამ მხარეს და მის მცხოვრებთ ძველსა თუ ახალს ამბებს ისე იცნობდა, ისე იცოდა, რომ ძნელად მას სადმე რამე ცნობა გამოჰპარებოდა, ან თქვენ რამე

ცნობა გეკითხათ და იმას კიდევ პასუხი არ მოეცა, ეს მისგან შეუძლებელი იყო. ასეთი ამბების მცოდინარეობის წყალობა გახლდათ, რომ მის დიდი პატივის მცემელი აყოფი დიმიტრი ბაქრაძე და ამ პირმა ოსმალეთის საქართველოში სულ ამ პირის საშუალებით გაარკვია გზა და კვალი და იმგზავრა. მ. მეფისოვი ცნობილი იყო არა მარტო ჩვენს წინაშე, არამედ მას იცნობდნენ თვით ქართველ მაჰმადიანებიც და ამიტომ ხშირად შოდიოდნენ მასთან და თავიანთ გვარების და ძველების შესახებ ცნობებს ჰკითხავდნენ. ასეთი გახლდათ მიხეილ მეფისოვი და მისგან ნათქვამ ისარლოვების გვარის ცნობების შესახებ ექვს ვერ ვინ აღვიარებს. ხურსიძეების შესახებ მისგან ნათქვამის უმთავრესად ეს უნდა დაისკვნას: ისარლოვების ძველი გვარი ხურსიძეა. ამათი სამკვიდრო მამულები ქვაბლიანისკენ ყოფილა, მათს საგვარეულო ტაძარი ხარზმა და ქულებია. ხურსიძეებს ისარლობა თათრობის დროს თანამდებობის გამო დაერქვათ. ამავე პირის უნიშვნა გახლდათ შემდეგი: რომ სტ. იზმირელის ცნობებს შემოწმება და ჩხრეკა არ უნდა, მისი ამბები სულ მართალიაო. მან ძრიელ ბევრი რამ იცოდა ჩვენი ძველი ცხოვრების შესახებო. ჩვენ ვალად ვსთვლით რომ ამ გვარის შესახებ ასე თუ ისე ყველა ისტორიული ცნობები და გარდმოცემანი მოფიყვანოთ და ამიტომ აქვე მოგათავსებთ შემდეგსაც.

ვინმე მესხი ჩვენში ცნობილი პირია, იგი კაც მცოდნეა ჩვენის ძველის ცხოვრების და მის ამბების, ამ ცნობილის ვინმე მესხის ცნობებით ისარლოვების წინაპრებს წინეთ ნამდვილ უცხოვრიათ სამცხე-საათაბაგოს, სოფ. საძქეს, ამ სოფლის მახლობლივ ყოფილა ძველად არაყისციხე, ეს ციხე ქართულ ისტორიულ და გეოგრაფიულს მწერლობაშიაც არის მოხსენებულო. სოფელს საძქეა მიტომ სწოდებია, რადგანაც ერთ დროს, სოფელთან ხშირი ტყე ყოფილა და ადგილობრივ მცხოვრებთ ამ ტყიდგან უზიდავთ სახლისთვის ძელები. ციხესაც მიტომ რქმეფია არყის ციხე, რადგანაც მის გარშემო არყნალის ხეებიც მრავლად მდგარა. ეს ციხე დღესაც არის თურმე, ძველად ხურს

სიძეებს აქა ჰქონიათ თავიანთი მამულები, ღღეს-კი ამ მამუ-
ლებზედ სცხოვრობს ორი კათოლიკეთ ოჯახი და ორიც სომ-
ხისა. იმავ მოძღვრის სიტყვით 1625 წ, საფარ-ფაშა ჯაყელს
ქრისტიანეთათვის ჩამოურთმევია ბევრნაირი უფლება, მაშინ
სოფელ საძელიდან აყრილან ხურსიძეები და მთლად ახალციხა
ხეში გადმოსულან, იქ დასახლებულან ქრისტიანებთან საცხოვ-
რებლად, უმეტესად ივლიტას ყოფილან. აქ ხსენებული არყის
ციხის გამო სწოდებიან ხურსიძეებს „ციხის მეპატრონენი“

ამ ცნობიდანაც ცხადათ დაისკვნება, რომ თუ ოსმალთ
ჩვეულებათ ჰქონდათ, რომ ყველა მოხელისათვის თავიანთ ენის
სახელით უნდა ეწოდებინათ სახელწოდება, მაშინ რაღა ფიქრი
უნდა, რომ არყის ციხის მეპატრონესაც ოსმალურათ ისრფი
ეწოდებოდა, ამას ახსნა აღარ სჭირია. ესევე მოძღვარი ამბობს
ზეპირ თქმულების საშუალებით, რომ გვარამ მამფლის დროდამ
სამესხეთოში, ხურსიძეების ხელში იყო ფულის ქრის საქმეო.
ე. ი. ფულის მჭრელნი ხურსიძენი ყოფილან ძველადგანვე ათა-
ბაგების დრომდე. თუ მამა ივანე გვარამაძის ზეპირ განაგონ
ამბებს ქვემარტების ნიშან წყალი არ აკლია და სწორე გახ-
ლავსთ, რომელზედაც ჩვენ ექვს ვერ ვიქონიებთ, მაშინ აქ
ვიტყვიო შემდეგს:

ხურსიძეებს ციხის მეუფროსობა უნდა მიეღოთ მას შემ-
დეგ, რაც ჩვენდა სამწუხაროდ ერთ სამეფო საქართველო სამ
სამეფოდ და ხუთ სამთავროდ გაიყო. ერთს ვრცელ სამთავროთ
სამცხე-საათაბაგო ბქმნა დანიშნული. ხოლო ფულის ქრის თავ-
დარიგი და თანამდებობა-კი მათ უნდა მიეღოთ იმ დროს, რო-
ცა გიორგი ბრწყინვალემ დაქუცმაცებული საქართველო გააერ-
თიანა, როცა ერთ სამეფოდ გამოცხადდა და როცა საქართვე-
ლოს მიჯნების-სიმტკიცისათვის ათაბაგებს მეტი ხმა და ძალა
მისცა და სამცხე-საათაბაგო ათაბაგებთა მფარველობის ქვეშ
გამოაცხადა, ხოლო საქართველოს სამეფოსთან არსებულათ,
განუყრელად. იქ ათაბაგნი საქართველოს სამეფოს მთავარ მარ-
თებლებივით იყვნენ და განაგებდნენ. გიორგი ბრწყინვალე ქვე-
ანი მეფე იყო და მასთან ერთგულიც, მან სამცხე-საათაბაგოს

სახლვერებითი პირობები კარგად იცოდა და ამიტომაც იყო, რომ ყოველ მესხელ გვარიშვილის პიროვნებას ჯეროვნად აფასებდა, ხურსიძეების გვარის მნიშვნელობა მას კარგად ეცოდინებოდა, ეცოდინებოდა, რადგანაც იგი მწიგნობარი მეფე იყო და ამიტომაც ადვილათ მიანიჭებდა ხურსიძეებს ფულის ქრის თანამდებობასაც, იგი ასეთ საქმეთა მოწყობას ხამი არ იყო, იყო ბრძენი კაცი და თავის საქმეებიც ბრძნულად მიჰყვანდა თავის მოწინავე გამგე პირთა დახმარებით და ერთგულის სამსახურით, ხურსიძეებს მდიდარი წარსული აქვდათ და ამიტომ გიორგი ბრწყინვალისაგან მაინც შესაფერი პატივი ექმნებოდათ მინიჭებული, ციხის უფროსობა და ფულის ქრის მეთაურობა მათთვის იქმნებოდა შესაფერი საქმე.

XV საუკუნის ნახევარს, გიორგი ბრწყინვალის დროს, ხურსიძეებს შესაფერი ადგილი ეკავებოდათ სამცხე-საათაბაგოს ასპარეზზედ, მის დროს, მთელი საქართველო ოთხ საღროშოდ გაიყო. პირველ მედროშენი მესხნი იყვნენ, ამათ შესახებ ვახუშტი სწერს:— „ოთხ საღროშოთ განუყოფილნი, რამეთუ წინამძღოლნი იყვნენ თარეჯნი, ციხის-ჯვარეჯნი, და ახალციხეჯნი და მიმყოფნი მათნი სრულიად მესხნი და კლარჯნი“ სხვა ისტორიულ წიგნებშიაც ასე მოიხსენებიან მესხნი, იგინი ირიცხებიან ვითარცა მოწინავე მეციხოვნენი, ერთგულნი ქვეყნისა ბრძოლის ველზედ, ქვეყნის მართვაში და საამსოფლიერო საქმეებში და მიტომაც ვამბობთ მას, რომ ხურსიძენიც მტკიცე წევრნი არიან ზემოდ ხსენებულ მედროშეთა და ძველადგანვე საქართველოს მტკიცეს სამსახურით მომდინარენი.

მამა ივანე გვარამაძის ცნობების საშუალებით — შოთა შიორუსთველის თუ ხურსიძის ცნობებს ერთი ზეპირ თქმულებაც ემატება. მღ. ივ. გვარამაძე ბრძანებს, რომ ხურსიძეებს ციხის პატრონობას დროს ფულის მოჭრის თანამდებობაც ეკავათო. ძველნი მემკვიდრენი სწერენ: რომ შოთა რუსთაველი თამარ მეფის მეჭურჭელ უხუცესთაც იყოვო, ანუ ხაზინაღრაათაო. ჩვენ აქ ამაზედ ახირებით არას ვიტყვი, იქნება ამ ცნობისა და შოთა ხურსიძის თანამდებობის ცნობებში რამე ხაზის გაფ-

ლება შეიძლებოდეს, ვინ იცის, ამას მუშაობა უნდა და ცნობების პოვნა და გარკვევა. ყოველ ამ გვარს ცნობას ჩვენის მგონის შოთა რუსთველის ცხოვრების გასაცნობათ, დიდი მნიშვნელობა უნდა მიეცეს, მას პირველი აღვიღო უნდა და უთმოთ ბეჭდვის ასპარესზედ.

აქ კვალად ყურადღება უნდა მივაქციოთ კერძოთ ფირმანში მოხსენებულ ზოგიერთ საყურადღებო რამ ცნობებს. აქ მოხსენებულია შემდეგი:

„ჩვენ, ოსმალეთის მთავრობა, თქვენ ისარგებეს კარგად გიცნობთ, რომ თქვენ ახალციხის თემის გურჯის ფრანგები ხართ. ვგონებთ ამ ცნობის შემდეგ, ჩვენთ შორის, მრავალთ მოწინააღმდეგეთ საფუძველი აღარ ექმნეთ მისის რღვევის, რომ ვითომც საქართველოში ქართველ გვარის გათოლიკენი არ არიანო, ვგონებთ ამ ოფიციალური დოკუმენტის შემდეგ ასეთ პირობებს საფუძველი აღარ ექმნესთ უაზრო ლაპარაკის და ცრუ ცნობების ვრცელების.

ვგონებთ, რომ ოსმალეთის მთავრობას კარგად ეცოდინებოდა, თუ მის ქვეშევრდომნი რა ტომსა და ენას ეკუთვნოდენ, ამაში მუსულმანები მეტათ ფრთხილნი არიან და ჩვენი სწავლება ვგონებთ მათ არც მოუხდებოდათ. ამ ფირმანში საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ 1732 წ. ჟეკე ისარლოვების გვარის წევრი კათოლიკის სარწმუნოებით სჩანან, მთავრობაც ასე იცნობს მათ, მთავრობის ამ მოხსენებიდამ ცხადათ სჩანს და დაისკვნება ის ჰაზრი, რომ ისარლოვების გვარის წევრი კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელნი თვით XVII საუკუნინიდანვე ყოფილან. ფირმანში მოხსენებული პირები დაბადებულნი უნდა იყვნენ XVII საუკუნის დამლევს, ან XVIII საუკუნის დამლევს, ყოველს შემთხვევაში ეს პირები ჩვენ XVII საუკუნის პირებათ მიგვაჩნია და ვფიქრობთ, რომ იგინი უნდა იყვნენ მესამე თავობა კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელთ ისარლოვების. ფირმანისა საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ მთავრობა რა ყურადღებას აპყრობს მოხსენებულ პირების მნიშვნე-

ლობას და ამაგს, მასთანვე აღიარებენ, რომ თქვენ გვარ ერთ-
გულებათვე ირიცხებოდნენ თქვენი წინაპარნიც, მამანია, ჰამანია
და ჰამის მამანია. აქედამაც კარგად სჩანს, რომ ხურსიძეებს
თავიანთი შემძლებლობა და დიდი გავლენა, თვით ისარლობის
მიღებიდგანვე უნდა მიეღოთ. ერთი აქ ის არის ნაკლი, რომ
ფირმანში ისარლოვების გვერდით არ არის მოხსენებული მათი
ძველი გვარი—ხურსიძე, როგორც ვახუშტიც სწერს, ალბათ
ოსმალთს მთავრობის წინაშე, არ იყო ამის წეს-ჩვეულება და
ისიც ქრისტიანეთათვის, რომ მათი გვარი ეწოდებინათ, იგინი
ცხადი საქმეა, როგორც ფანატიკ მუსულმანები უფრო თა-
ვიანთ ენის სიტყვას ამჯობინებდნენ და ყველას ისე უწოდებ-
დნენ, როგორც მაგალითად ხურსიძეებსაც უწოდეს, რომ
თქვენ ახალციხის—ისარლებსაო.

ჩვენდა სამწუხაროდ, რაც სამცხე-საათაბაგო საქართვე-
ლოს ჩამოეგლიჯა და ოსმალეთს დაუკავშირდა, მის შემდეგ
დროის ამბებთა შესახებ ერთობ მცირე ცნობები გვაქვს, თით-
ქმის არაფერი. თათო ოროლა ასეთი მასალები სჩნდება, რო-
მელნიც ასე თუ ისე რამე ცნობებს იძლევიან, დანარჩენის ჩვენ
სხვა არაფერი დონის ძიება გვაქვს და ისტორიული მასალები
რომ ვიცოდეთ მის საშუალებით რამე ცნობები. ვინც ჩვენი
ისტორია არ იცის, იმისთვის ეს არაფერი გახლავსთ და ვი-
საც-კი სამცხე-საათაბაგოს ვითარების რამე გაეგება იმას-კი ეს
უეჭველად გულს დასწყვეტავს. 1625 წლიდან 1827 წლამდე,
ისე გადის, რომ ჩვენ სამცხელ ქართველთა შესახებ აღარა ვი-
ციით რა, არც ქართველ ქრისტიანების, კათოლიკების და ქარ-
თველთ მაჰმადიანების. რაც შეეხება გვარების დარქმევის, ანუ
გადაკეთების, ქართველთა გათათრების, ქართველთა ტანჯვა-
წამების და მოსპობის ამბებდაც ხომ არა გვაქვს რა. რაკი ეს
კუთხე მოსცილდა ჩვენს ქვეყანას და განცალკევდა ჩვენგან, მერე
იგი ოსმალეთმა ისე შეზღუდა და ისე მობოჭა, იქ ქართველუ-
რი ძალა ისე ამოაგლო ძირიან ფესვიანად, რომ თანამედროვე
მწიგნობართ ქართველთ ერთი შემთხვევაც არ მისცემიათ, რომ

მათ ამ კუთხის შესახებ რამე დაეწერათ. სამწუხაროდ სულ ამის ბრალია, რომ თვით ისარლოვების ც-კი თავიანთ წინაპრების არაფერი მასალები აქვს დარჩენილი, ერთად ერთი ეს ფირმანია.

ახალციხეში ისარლოვების გვარის წევრთ ზოგნი ბატონ-ჯანას, ანუ ბატონ ჯანაანათაც უწოდებდნენ. ეს წარმომდგარი უნდა იყოს ნაზის, ანუ ისარლოვების გვარის წევრთა დიდის პატივ საცემ მოქმედებიდამ, რომელთაც ხალხი პატივსცემდა, ყოველ მათგანს მცტის პატივით და ხათრით ასე უხმობდნენ.

ჩვენი წერილების წერა ქართველ კათოლიკეთა შესახებ ერთის მხრით საპოლემიკო მხარემაც გამოიწვია, რადგანაც მრავლნი ამბობდნენ, რომ ქართველ კათოლიკენი არ ყოფილან, არც ისარლოვები არიან ქართველებიო. მე პოლემიკას თავი დავანებე, ცნობების მოყვანას გაგყე, დაე ამ ცნობებმა ისაუბროს მის შესახებ, თუ ქართველ კათოლიკენი არიან თუ არა. მხოლოდ აქ საჭიროდ ვრაცხთ ერთი ისტორიული ამბავი კი მოვიყვანოთ, რომელიც ცხად ჰყოფს ისარლოვების ქართველობას.

XVIII საუკუნის დამლევს, ახალციხეში, სომეხ კათოლიკეთ ხუცეებს და პატრებს შორის დიდი უსიამოვნება ატყდა. ახალციხელთა მცხოვრებთა რიცხვი ორ წრეთ გაიყო, ერთნი სომეხ კათოლიკეების მომხრენი იყვნენ და მეორენი პატრების სხვათა შორის პატრების მომხრეთ ითვლებოდა ისარლიანთ პეტროას შვილი. ამ პირის სახელს თანამედროვე მემატრიანე არ მოიხსენებს, მარტოდ გვარს იხსენებს, ესეც კარა ჩვენთვის. ისარლიანთ პეტრუაშვილი ამბობს შემდეგს:

„მე ხუცებისთვის ერთ მარჩილსაც არ ვაგვიმეტებ, რადგანაც ეს ხუცები ჩვენი ტიბიკონის და ტომის ჯრ არიან და პატრებისთვის კი ათას მარჩილს დაუდებო. ჩვენ პატრებს უნდა უშველოთ, ეკლესიები მათ უნდა მივსცეთ და არა სომხის კათოლიკეთ ხუცებსა, ჩვენ

იმათთან საქმე არა გვაქვს და იმათ ჩვენთანა, ჩვენ იმათ არ ვეკუთვნით და იგინი ჩვენა“.

ვგონებთ, ამ სიტყვას ახსნა აღარ მოუხდებოდა და თვით ისარლოვის მოწმობაც საკმარისია მათი გვაროვნების შესახებ, ამას ვეჭილობა და ჩვენი ახსნა არ უნდა. ქეშმარიტად რომ ესეც კმარა. ერთი მაგალითის დამტკიცება საკმარისია მრავალ ცნობათა, გვართა და პირებთა ვინაობის ასახსნელად და დასამტკიცებლად.

ზარზმის ტაძარი.

ზარზმის ტაძარი აღშენებულია XI საუკუნის ნახევარს, ბაგრატ მეოთხის დროს, მაშენებელია ვინმე ხურსიძე. აღშენების დროთ ჩვენებულია 1045 წ. ხურსი-ხურსიძე მოიხსენება „ქართლის ცხოვრებაშიაც“ ჩვენის ისტორიით იგინი ცნობილნი არიან უძველეს გვარის შვილებათ, ქვაბლიანისაკენ მცხოვრებ და იმავე კუთხის გამგე ერისთავებთ იგულისხმებიან. ამ განთქმულ ძველის გვარის წევრთ გაუკეთებიათ ზარზმა XI საუკუნეში. ზარზმა აღშენებულია თავის დროის კვალად, შესამჩნევად. ამ ტაძრის პატრონები ყოველთვის ხურსიძენი და მათი შთამომავალნი ყოფილან. შესანიშნავ ზარზმის ტაძარს ხანდისხან ხურსიძის გვარიდამ მწიგნობარ მღვდელ-მთავრებიც-კი ჰყოლია გამგე წინამძღვრად და აქედამ სჩანს, რომ ეს ტაძარი იმავე თავედგანვე სამღვდელ-მთავროდ ყოფილა დადგენილი.

XVII საუკუნის დამდეგამდე, ამ ტაძარში მღვდელ მოქმედება სწარმოებდა, საფარ-ფაშის შემდეგიდამ მთელი სამცხე

დიდს დევნას მიეცა, ოსმალეთმა ქართველთა აზაბაგების ავტონომია გააუქმა და მთელი სამცხე 1626 წ. ოსმალეთის საფაშალიკოთ გამოაცხადდა, ქართველებს დაუწყეს გათათრება, ამისთვის ძალასაც ხმარობდნენ, ამ დროს აოხრდნენ მთელი სამცხის ტაძრები, ამავე დროს აოხრდა ზარზმა. ზარზმის საეკკლესიო ხატები და ნივთები მის მაშენებელთა შთამომავალთ ხურსიძეებმა გურიაში გადიტანეს, რამდენიმე ხნის შემდეგ გაჭირებისაგან თითონაც გაფრანგდნენ, კათოლიკის სარწმუნოებას დაუკავშირდნენ, იგინი იმ დროს ქვაბლიანის და ახალციხის უფროსათ იყვნენ და ამიტომ გვარათაც ხურსიძის მაგიერ მათი თანამდებობის სახელი ეწოდათ, ოსმალურათ ისრაჯი — დღეს ისრაჯეები. ასეთი ცვალებადია ქართველი ერის ბედი.

ქართველთა გათათრების და ხურსიძეების გაფრანგების შემდეგ ზარზმა დაცალიერდა, მალე მის სოფლის მცხოვრებნიც გაათათრეს. XVIII საუკუნის დამდეგიდამ ზარზმა აღარაფერს წარმოადგენდა. ვახუშტი სწერს, რომ ზარზმა დიდ შვენიერად ნაგები დღეს ცარიელი არისო. მაინც ზარზმის ტაძარმა ჩვენს დრომდისაც მოაღწია თავის აღსავსეობით. მისი აღწერა და სურათები რუსულს ენაზედ რამდენსამე წიგნშია დასტამბული. ეკკლესიას აქვს გარედამ სივცე 28 არშინი, სიგანე ჩვიდმეტო არშინი, სიმაღლეც თავის შესაფერი, ზომიერი. ქართველ მაჰმადიანებში ზარზმის შესახებ ბევრი რამ ცნობებია დაშთენილი.

სოფ. ჭულუების ტაძარი.

ჭულუების ტაძარი აღუგენის ახლოას სძევს. როგორც ვიცით აღუგენის მეტატონენი იყვნენ ხურსიძეები. ეს ჭულუების

ტაძარიც მათ მეგვარე ხურსიძეთა წინაპრებს გაუკეთებიათ, ეს ტაძარიც შესანიშნავია თავის დროის კვალიდ. ამ ტაძრის ისტორიასთან დაკავშირებულია ადუგენის მცხოვრებთ მებატონე ხურსიძეების გვარის ისტორიაც. XIV საუკუნის ნახევარს იგი განუახლებიათ, რასაც მოწმობს ტაძრის შემდეგი წარწერა ხუცურად:

„შეწვენითა ღვთისათა და წმიდისა გიორგი ჭუჯაისათა სრულ იქმნა ესე ეკლესია ჭუჯისა ხატებითა მხატვრისა აჩსენა თფილეჯისა, შეუნდღეს დმეტმე ქკ-ს ღია“. ამავე ტაძრის ერთს ალაგას დაშთენილია ხუცური წარწერა რომელიც აჩენს შემდეგს:— „ხურსიძე ბასილი“ აქედამაც მტკიცდება რომ ჭულებიც აშენებულია ხურსიძეთაგან. ეს წარწერა მარი ბროსემ შეცდომით გადილო, შემდეგ ეს შეცდომა დ. ბაქრაძემ გაასწორა. მოხსენებული „ხურსიძე ბასილი“ გვაძლევს სრულს ფიქრს, რომ ეს ბასილი ხურსიძე უნდა იყოს XIII საუკუნის პირი. ეს ტაძარიც მაშინ გაკეთებული. შემდეგ დროს, ანუ არსენ თფილეჯის დახმარებით იგი უნდა განეახლებინოთ მხოლოდ.

ხურსიძე-ისარლოვეების ბინათ სადგურნი.

ქვაბლანს, სცხოვრებდნენ ძველად. აქედამ როდის წავიდნენ სხვაგან ცნობები არ გვაქვს.

ადუგენს, სცხოვრებდნენ ძველად. უკანასკნელ დროს, აქ სცხოვ-

რებდნენ მუსულმან ისარლოვ-ხურსიდენი, რომელნიც აგრეთვე თავიანთ თავს ერისთავსაც უწოდებდნენ, ამათგანი ზოგნი ოსმალეთში გადასახლდნენ.

ივლიტას, უცხოვრნიათ XVII საუკუნიდამ.

ახაფციხეს, უცხოვრნიათ ძველადგანვე და იქვე ყოფილან ციხის თავად, ოსმალთა წინაშე ისარლებათ.

ასპინძას, უცხოვრნიათ XVII საუკუნიდამ და ყოფილან ქვეხაკაცები.

საძეფს, სოფ. ვინზე მესხის სიტყვით უცხოვრნიათ სულ ძველის ძველად.

ჭუთაისს, უცხოვრნიათ XVIII საუკუნის ნახევრიდამ.

თფილისს, უცხოვრნიათ XVIII საუკუნის ნახევრიდამ

აკაშენდა, სოფ. სამშვილდეს სცხოვრებენ დღეს.

სადირაშენს, სოფ. სცხოვრებენ დღეს.

კოდას, სოფ. სცხოვრებს ერთი მემამულე.

და სხვაგანაც თითო ოროლა კომლი აქა იქ, რომელთა მოხსენებას აქ მაინცა და მაინც არა აქვს მნიშვნელობა.

ხურსიდე-ისარლოვების გვარის წევრნი.

სულა ხურსიდე X საუკუნის პირი „ქართ. ცხ.“

ივანე სულას ძე ხურსიდე—ხურსი „ქართ. ცხოვრებ.“

დავლაკ (დავითი თუ?) ხურსიდე X ს. „ქართ. ცხოვ.“

ივანე დავლაკის ძე ხურსიდე 1027—1080 წ. „ქართ. ცხ.“

ფარსმან ერისთავთ ერისთავი ხურსიდე 1030—1100 წ.

„ქართ. ცხოვ.“

გიორგი ერისთავთ ერისთავთ ხურსიდე 1060—1135 წ.
„ქართ. ცხოვრ.“

ვასილი ხურსიდე 1120—1170 წ. „ქართ. ცხოვრ.“

იოსებ მღვდელმთავარ ხურსიდე XIII საუკუნის პირი.

შოთა (შიო) ხურსიდე ზარზმის წარწერებით.

გულდამა (გაიანე) ივანეს ასული ხურსიდე XIII საუკ.
ზარ. წარწ.

კაბრიელ მღვდელმთავარი ხურსიდე ძე შოთა (შიო) ხურ-
სიძისა ზარ. წარ.

ბაბა (ბარბარე) და თამარი XIV საუკ. პირნი ზარ. ნიგ-
თების წარწ.

სვირიდან მღვდელმთავარი ხურსიდე 1557 წ. „ქრონი-
კები“ თ. უ.

ვასილი ხურსიდე მაშენებელი ჭულების ტაძრის, მისივე ტა-
ძრის წარწერით.

ავთანდილ, ჯუგა, მიქელ ხურსიდე—ისარლოვები კათ. სარწ.
XVII *) საუკ. დაბადებულნი.

კარლი, ბადასარ, გიორგი, მელიქსედ, ჯუგა, ბასილ ხურსი-
დე-ისარლოვები დაბ. XVIII სუკ. **).

კრიგოლ მღვდელი ხურსიდე-ისარლოვი დ. XVIII საუკ.
† 1782 წ. მოხუცი.

ანტონ მღვდელი ხურსიდე ისარლოვი დ. XVIII საუკ.
† 1784 წ. მოხუცი.

*) სულთან მაჰმუდ მეორისაგან 1732 წ. ბოძებულს საგვარეულო
ხურსიდე-ისარლოვების ფირმანის ცნობით, სადაც მოხსენებულ არიან ესენი.

**) საყურადღებოა ის, რომ თითქოს ხურსიდეებს თავიანთი ძველი
გვარი კათოლიკობასთან დაკავშირების შემდეგ უნდა შესცვლოდათ. ეს
ასეც შეიძლება, რადგანაც ოსმალთაგან საქართველოს დამორჩილება ანუ
ათაბაგთ ავტონომიის გაუქმება, ქართველთ გათათრება და გაფრანგება
თითქმის ერთ დროს დაწყობილა. გამომცემელი.

ჯუკა — მეუღლე ამისი ანა. ძენი ამათი: გრიგოლი, ივანე, სტეფანე და ჰეტრე. ქალები: ნათელა, ბარბარე, სალამე.

ივანე — მეუღლე ამისი სალამე, ძენი ამათი: ზაქარია, ივანე, გიორგი. ქალები: ნათელა, დარია, ქეთევან, სალამე.

სტეფანე — მეუღლე ამისი ბარბარე. ძენი მათი: ჯუკა, ალექსანდრე, თარნაოზი. ქალები: ეკატერინე, ანა.

ჯუკა — მეუღლე მისი გაიანე. შვილები: იოსები და მარიაში. იოსები, მეუღლე მათი ოფგა. ძენი: გიორგი, დიმიტრი. ალექსანდრე, მეუღლე მისი ბარბარე, ძენი ამათი: ჯეგანი და ნიკოლოზი. ქალები: ნინო, მარიაში.

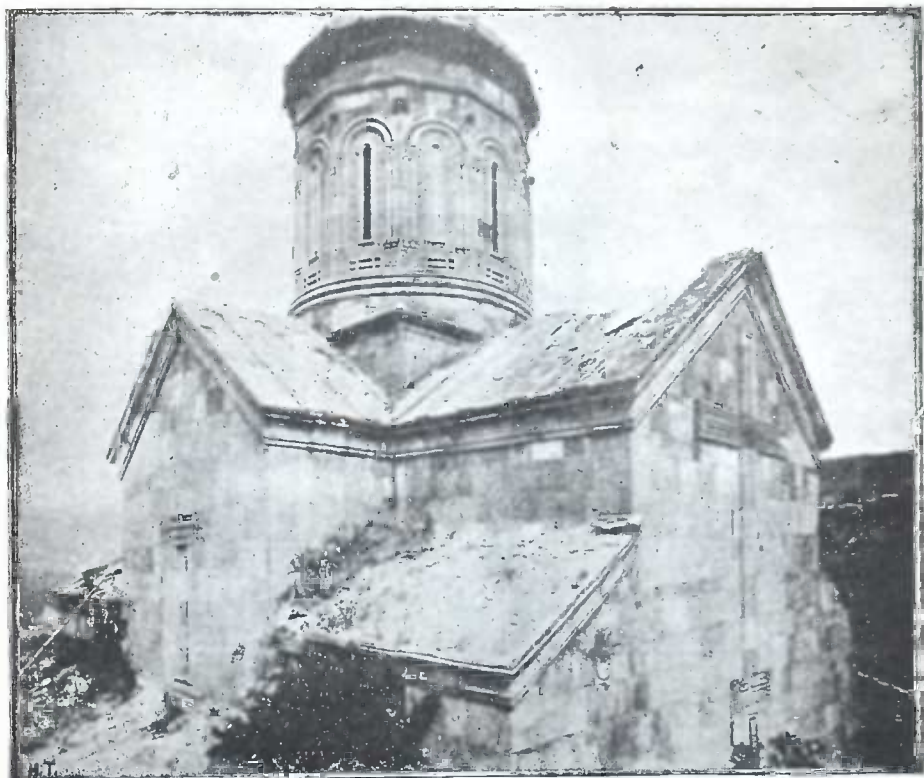
ჰეტრე, მეუღლე ამისი ბარბარე. ძენი ამათი: გიორგი, ივანე, იოსები, მიხეილი, ნიკოლოზი, იაკობი, რაფიელი, გაბრიელი, კონსტანტინე. ასული: სოფიო.

გიორგი, მეუღლე ამისი ანასტასია. ძე ამათი ჰეტრე მიხეილი, მეუღლე ამათი ადეაიდა.

იაკობი, მეუღლე ამისი ანა. ძენი ამათი: ჰეტრე, კონსტანტინე. ქალები: ბარბარე, მარიაში, ნინო, ელენე და სოფიო.

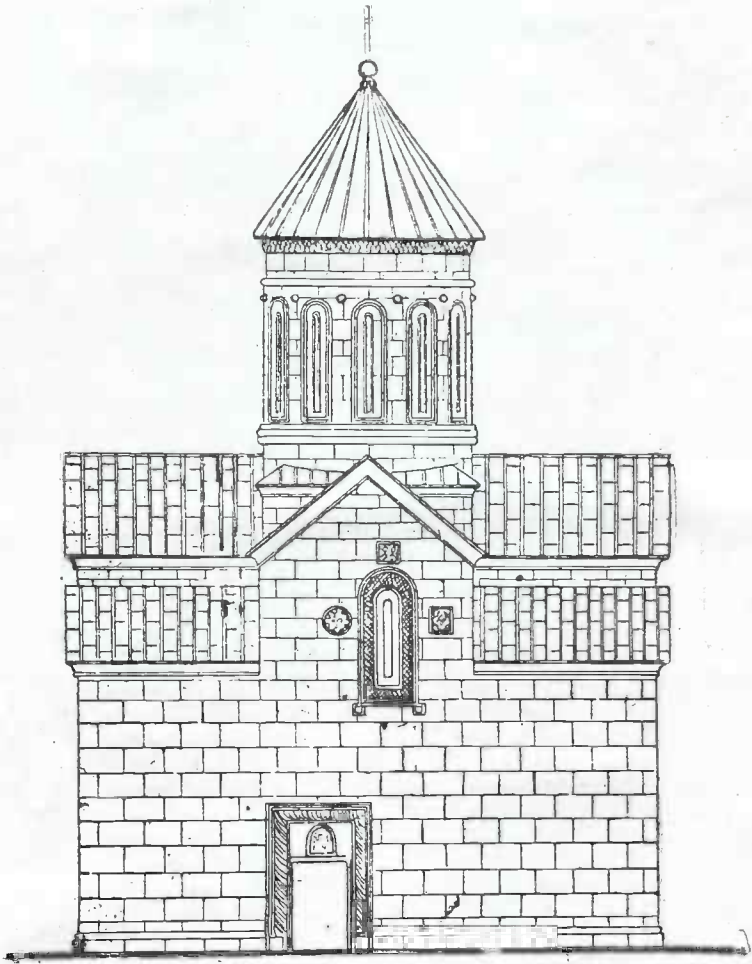
კონსტანტინე, მეუღლე ამისი სოფიო. ასული მათი ელენე.

აღსანიშნავია აქ ის გარემოება, რომ რაც დრო გადის, მით ასეთ უძველეს გვარის წევრთა რიცხვი საქართველოში, ქართველთ შორის, ერთობ მცირდება. ესევე სიმცირე დღეს კარგად ემჩნევა ხურსიძე ისარლოვის გვარის წევრთა, რომელთა გვარის წევრთა ოჯახნიც XVIII საუკუნე ერთობ მრავლად ყოფილა. ასეთ გვართა აღწერით და სამცხე საათაბაგოს დაბალხალხის ცხოვრების გაცნობით შესდგება სრული ისტორიული მასალები ჩვენგან მივიწყებულ სამცხე-საათაბაგოსი.

ზარზმის ტაძარი

ახ. X სსუკ. ხუკსიძეთაგან.

სოფ. ჭულგობის ტაძარი
ადშენებული ხუცსიძეთაგან.

1979
11
2

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

BACO

Plus

Plus

Plus

Plus

Plus

10256.

64/163

